

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

No 3
2002

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Tə"sisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Nö 3 (193) iyul - sentyabr 2002-ci il 1954-cü ildən çıxır

Hörmətli oxucular!

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına 2003-cü il üçün abunə yazılışına başlanılmışdır. Təhsil müəssisələrində geniş islahatlar keçirildiyi, yeni təlim metodlarının tətbiq edildiyi indiki vaxtda jurnalımız Sizə ən yaxın məsləhətçi və yardımçı ola bilər. Öz çoxillik ənənələrinə sadıq qalan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı təlimin məzmununun təkmilləşdirilməsinə, müəllimlərin qabaqcıl iş təcrübəsinə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatımızın tədrisi, təbliği və tədqiqi məsələlərinə aid məqalələrə geniş yer verir, Sizi maraqlandıran mövzuların işıqlandırılmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır.

Əziz müəllimlər, jurnalımıza vaxtında abunə yazılmışla Siz gündəlik işinizde onun səmərəli və faydalı məsləhətlərindən istifadə edə bilərsiniz. Təlimin çoxsaylı problemlərini həll edərkən bunlar Sizin köməyinizi çatacaqdır.

Jurnalın illik abunə qiyməti 20 min manat, yarımilliyyi isə 10 min manatdır.

İndeksimiz: 1012

Jurnalda abunə yazılmaga tələsin!

MƏ AŞA
Azərbaycan
KİTAB ANASI

№ 70. 10.07.2002-ci il.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
“DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA” FƏRMANININ
TƏLƏBLƏRİ BAXIMINDAN ÜMUMTƏHSİL
MƏKTƏBLƏRİNDE AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN
YAXŞILAŞDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ BARƏDƏ**

Kollegiya müzakirə olunan məsələ barədə Ümumi təhsil və məktəbəqədər terbiyə Baş idarəsinin məlumatını (arayış elavə olunur) dinləyərək qeyd edir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlarının əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli-mənəvi və ümumbaşəri dəyərlərin aşınmasına, milli mənliyinin dərk edilməsində «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliye qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlıların milli birliliyinin yaradılmasında ve əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixde Fərman vermişdir. Fərmanda deyilir ki, «Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir».

Bütün bu deyilənlər Azərbaycan dilinin məktəb təlimindəki yeri və əhəmiyyətini indiki dövrdə müqayisəyəgəlməz dərəcədə yüksək qiymətləndirməyə əsas verir ve bu fənnin, eyni zamanda

söz sənəti olan ədəbiyyatın təlim keyfiyyətini əsaslı surətdə yaxşılaşdırmağı zəruri edir. Ümumi orta təhsilin dövlət standartlarında, Bazis tədris planında «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənlərinin tədrisine xüsusi əhəmiyyət verilir. Azərbaycan hökuməti tərefindən 1999-cu ildə təsdiq edilmiş Bazis tədris planının dövlət komponenti hissəsində təlim Azərbaycan dilində olan ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisine həftədə 22 saat, ədəbiyyatın tədrisine 17 saat, təlim qeyri-Azərbaycan dilində aparılan məktəblərin həmin siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisine 17 saat vaxt ayrılır. Bundan başqa, qeyd edilən siniflərdə seçmə fənlərin tədrisine həftədə 32 saat vaxt verilir ki, onun da müəyyən qismi ana dili və ədəbiyyatın tədrisine yönəldilir, bununla da bu fənlərin tədrisi imkanları genişləndirilir.

Hazırda qüvvədə olan «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənləri üzrə proqramlar 1993-cü ildə təsdiq edilmiş, 1999-cu ildə müəyyən dəyişikliklər yenidən çap olunmuşdur. Dərsliklər isə 1993-cü ildə təsdiq edilmiş, sonrakı illerde qismen dəyişikliklərle nəşr olunmuşdur. IX, X və XI siniflər üçün ədəbiyyat müraciəbatları 2000-2001-ci illerde buraxılmışdır.

Təlim rus dilində aparılan məktəblər üçün Azərbaycan dili

proqramı 1994-cü ildə təsdiq edilmiş, 1995-1999-cu və 2000-2002-ci illər ərzində bütün siniflər üçün dərsliklər nəşr edilmişdir.

«Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat»dan yeni proqramların hazırlanması məqsədile nazirin əmri ilə müvafiq işçi qrupları yaradılmışdır. Azərbaycan dili üzrə yeni proqramlar layihəsi hazırlanmış, 5-11 iyun 2002-ci il tarixli «Azərbaycan müəllimi» qəzetində dərc edilmiş, müzakirəyə verilmişdir. Ədəbiyyatdan da proqram layihəsi artıq hazırdır, o da bu yaxınlarda mətbuatda dərc ediləcəkdir.

Hazırda ölkənin ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində Azərbaycan dilindən, IX-XII(XII) siniflərində isə ədəbiyyatdan imtahan aparılır. Son 5 ildə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan respublika olimpiadaları keçirilir. Hər il müxtəlif mövzulara dair şagirdlər arasında inşa yazı müsabiqələri təşkil edilir. «İlin en yaxşı müəllimi» müsabiqəsində, Pedagoji mühazirələrdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin iştirakına hər cür şərait yaradılır. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı vasitəsilə müəllimlərə elmi-metodik köməklik göstərilir.

Ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların uşaqlarını məktəb təliminə hazırlamaq üçün 9444 uşaçı əhəte edən 613 hazırlıq qrupu fəaliyyət göstərir ki, onlardan da 8972 uşaçı əhəte edən 584 qrupda təlim Azərbaycan dilində aparılır.

Respublikada bu fənlərin tədrisi ilə 18862 müəllim məşğul olur ki, onlardan 18274 nəfəri ali (97%), 382 nəfəri natamam ali, 206 nəfəri isə orta ixtisas tehsilliidir. Bunnarın 1711 nəfəri ali, 3530 nəfəri I, 4848 nəfəri II, 7589 nəfəri isə III kateqoriyalı, qalanları müxtəlif dərəcəli müəllimlərdir. Son 5 ildə onların 11209 nəfəri ixtisasartırma kurslarından keçmişdir. Respublika üzrə orta hesabla hər müəllime 16 saat dərs düşür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 nömrəli Fərman vermişdir. Fərmanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Nazirlər Kabinetin 25 iyun 2001-ci il tarixli, 113 nömrəli Sərəncam qəbul etmiş, Təhsil Nazirliyi 05 iyun 2001-ci il tarixli, 798 nömrəli əmr vermiş, Azərbaycan dilinin tədrisi keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər hazırlamaq məqsədi ilə daimi fealiyyət göstərən işçi qrupu yaratmış, fealiyyət planı təsdiq etmişdir. Qeyd edilən sənədlərin icrası ilə əlaqədar rayon (şəhər) təhsil şöbələri şuralarında, məktəblərin pedaqoji şura və direktoriyani müşavirlərində müzakirələr aparılmış, müvafiq tədbirlər planları qəbul edilmişdir.

Təhsil nazirinin 26.03.2002-ci il tarixli, 263 nömrəli əmrinə əsasən yaradılmış komissiya tərefindən respublikanın Lənkəran, Bərdə, Zaqatala, Tovuz, Xaçmaz və Bakı şəhərinin Səbail, Sabunçu, Xətai rayonları məktəblərində «Azərbaycan dili» və «Ədəbiyyat» fənlərinin tədrisi vəziviyəti öyrənilmişdir.

Bu rayonlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə 2637 nəfər müəllim məşğul olur. Bunnarın 2623 nəfəri ali, 5 nəfəri natamam ali, 9 nəfəri orta ixtisas təhsilliidir. Onlardan 71 nəfəri ali kateqoriyalı, 1120 nəfəri I, 747 nəfəri II, 325 nəfəri III kateqoriyalı, qalanları isə müxtəlif dərəcəli müəllimlərdir. Bunnarın 1951 nəfəri son 5 ildə ixtisasartırma kurslarından keçmişdir. Onlardan 340 nəfərinin dərs yükü 1 stavka, 730 nəfərinin 1,5 stavka, 1567 nəfərinin isə 2 stavkaya yaxındır.

Göstərilən rayonlarda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək istiqamətində müəyyən işlər görülmüş, Təhsil Nazirliyinin 2001-2002-ci tə-

ris ilini keyfiyyət ili elan etməsi bu işe müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, III rübüñ göstəriciləri araşdırınlarkən məlum olmuşdur ki, Zaqatala rayonunun ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənni üzrə menimsemə 96%, ədəbiyyat fənni üzrə 97%, müvafiq olaraq Lənkəran rayonunda 98,8%, 99,1%, Xətai rayonunda 98,7%, 97,8%, Tovuz rayonunda 99,3%, 99%, Xaçmaz rayonunda 98,2%, 99%, Səbail rayonunda 98%, 99%, Sabunçu rayonunda 99,8%, 99%, Bərdə rayonunda 99,7%, 100% olmuşdur.

Qeyd olunan rayonlar üzrə mövcud Bazis tədris planına əsasən Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan seçməyə diqqət artırılmışdır. Belə siniflərdə dərslər əsasən qabaqcıl müəllimlərə həvəle olunmuşdur. Seçmə fənlər üzrə aparılan təlim məşğələləri Təhsil Nazirliyinin müvafiq normativ sənədlərində uyğun şəkilde qurulmuşdur.

Rayon (şəher) metodkabinetlərinin işində əvvəlki illərlə müqayisədə müəyyən irəliləyişlər hiss olunur. Onlar qabaqcıl müəllimlərin açıq dərslerinin təşkilində, qabaqcıl təcrübənin öyrənilib yayılmasında daha çox fəaliq göstərmiş, müəllimlərin ixtisasartırma kurslarından vaxtında keçməsini təşkil etmek, tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edən müxtəlif tədbirlərin təşkilatçısı olmaq və s. kimi funksiyaları yerinə yetirmişlər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə mühüm əhəmiyyət verilir. Səbail, Zaqatala, Xətai, Lənkəran rayonlarında görülmüş işlər bu cəhətdən daha çox diqqəti cəlb edir.

Respublika Prezidentinin məlum Fermanı ümumilikdə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin pedagoji fəallığının yüksəlməsinə istiqamətverici təsir göstərmişdir. Bunu

anonim sorğuların nəticələrindən də müəyyən etmək olur. Belə ki, Zaqatala şəhər 1 və 3 nömrəli orta, Qazangül qəsəbə orta məktəblərinin, Avropa dilleri təmayüllü gimnaziyanın IX-X sinif şagirdləri arasında Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə elaqədar anonim sorğuda iştirak eden 68 nəfərdən 85%-i müəllimlərin bilikli, dünyagörüşlü, mehriban, qayğıkeş, 8%-i müəllimlərin bilikli olduğunu, lakin dərsdə bəzən subjektivliyə yol verdiyini, 5%-i müəllimlərin biliyinin orta səviyyədə olduğunu, onlara geniş məlumat vərə bilmədiyini, kitabın - dersliyin esiri olduğunu, 2%-i ise müəllimlərin dərs demək iqtidarından olmadıklarını, öz üzərində işləmədiklərini göstərmişlər. Məktəblərin çoxunda dövlət dilinə həsr olunmuş stendlər vardır. Burada məhtərem Prezidentimizin ana dilimiz haqqında söylədiyi fikirlərdən sitatlar göstərilmişdir. Müəllimlərin rəhbərliyi ilə şagirdlər «Dilimiz-mənəviyyatımız», «Ana dili milli şürurumuz, mənliyimizdir» başlıqlı stendlər, albomlar hazırlanmışlar. Hazırda şəhər 1,3,5 sayılı məktəblərde və Avropa dilleri təmayüllü gimnaziyada «Qönçə», «Gənc qələmlər», «Kövrək addımlar» adlı Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərnəkləri fəaliyyət göstərir. Burada yeni şer müsabiqələri, düzgün tələffüz yarışları, ifadəli oxu günləri keçirilir.

Məktəblərdə istedadlı şagirdlərin üzə çıxarılması üçün müxtəlif işlər aparılır. Bu məqsədə Təhsil Nazirliyinin tövsiyəsi ilə rayonlarda «Azərbaycan dili milli mənəviyyatımız, milli mənliyimizdir» mövzusunda inşa yazı müsabiqəsi keçirilmişdir. Rayon turunun bir qalibi respublika turunda iştirak edərək Təhsil Nazirliyinin III dərəcəli diplomuna layiq görülmüşdür.

Xətai rayonunda da şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müəyyən iş aparılır.

Məsələn, 264 nömrəli məktəbdə 2001/2002-ci dərs ilinin I yarısında yuxarı sinif şagirdləri üçün «Mənim ana dilim» mövzusunda ədəbi-bədii gecə, Azərbaycan dili və ədəbiyyat heftesi keçirilmiş, «Müəllim teatr studiyası» təşkil edilmiş, şagirdlər olimpiyadaların məktəb və rayon turlarında iştirak etmişlər.

Məlum fərmanla bağlı məktəblərdə «Azərbaycan dilim öz dilimdir, şirindir», «Doğma dilim soykökümdür», «Dilimiz sərvətimizdir» və s. mövzularda tədbirlər keçirilmişdir.

Şagirdlərin şifahi ve yazılı nitqinin inkişafı ilə elaqədar Səbail və Lənkəran rayonlarında da geniş işlər aparılır. Səbail rayonu məktəblərində (2,7,91,160,239 nəfər) şagirdlərin nitq inkişafını təmin etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilir. Xüsusilə, istedadlı şagirdlərin aşkarlanması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə 91 nömrəli məktəbdə sistemli iş aparılır. Rayonun 1 şagirdi (7 nömrəli məktəb) respublika olimpiyadasında I yer tutmuşdur.

Lənkəran rayonunda istedadlı şagirdlərlə aparılan işin müsbət nəticəsidir ki, Boladı 2 nömrəli kənd orta məktəbinin 1 şagirdi respublika olimpiyadasında II yere, Nərimanabad kənd orta məktəbinin 1 şagirdi isə IV yere layiq görülmüşdür.

Şəhər 2 nömrəli orta məktəbin müəllimi C.Həsenova 2000/2001-ci dərs ilində «İlin en yaxşı müəllimi» müsabiqəsinin respublika turunda II yeri tutmuşdur.

Vəziyyətə tanışlıq göstərdi ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi öyrədilməsinə xüsusi diqqət göstərilir. Bu baxımdan Səbail rayon 160 nömrəli və Zaqatala şəhər 2 nömrəli orta məktəblərdə aparılan işlər öz məzmununa və təşkilinə görə maraqlı doğurur. Bu məktəblərin kontingentinin əksəriyyəti

rus bölməsində oxuyur. Ona görə də dövlət dili kimi, Azərbaycan dilinin geniş miqyasda tətbiqi məqsədi ilə maraqlı tədbirlər, müzakirələr, görüşlər təşkil olunur, milli bayramlar qeyd edilir, Azərbaycan dili üzrə məktəb olimpiyadaları keçirilir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinə, onu tədris edən müəllimlərə, elecə də bu sahədə olan dərsliklərə münasibəti müəyyənləşdirmək üçün Səbail, Xətai, Zaqatala, Sabunçu, Lənkəran, Tovuz, Bərdə, Xaçmaz rayonlarında təxminən iki minə yaxın şagird arasında anonim sorğu keçirilmişdir. Şagirdlər verilən suallara cavab olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini sevə-sevə öyrəndiklərini, həmin fənləri tədris edən müəllimlərə müsbət münasibət bəslədiklərini və dərsliklərdən əsasən razı qaldıqlarını bildirmişlər.

Öyrənilən bütün rayonlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisiinin səmərəliliyini artırmaq üçün məktəb rəhbərlerinin məqsədli tədbirlər həyata keçirdiyi müşahidə edilmişdir.

Səbail rayonu məktəblərinin bir qrupunda (7,91,160,190,239 nömrəli məktəblərdə) Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi vəziyyəti öyrənilmiş və müzakirə edilmişdir.

Tovuz rayonunun məktəb rəhbərleri təhsildə keyfiyyət ilində Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərini daha çox dinləyib müzakirə etmiş, metodbirəşmənin işinə, habelə kitabxanalar vasitəsilə sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsinə diqqəti xeyli artırmışlar.

Bərdə rayonunda da məktəb rəhbərliyi tərəfindən tədrisin vəziyyəti öyrənilmiş, təhlillər aparılmış, tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Zaqatala rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi-

le müxtəlif orijinal tədbirlər görülür. Bu baxımdan, şəhər 1,2,3 nömrəli orta, Avropa dilləri təmayüllü gimnaziya, Qazangül qəsəbə orta, Tala kənd 1,2,4 nömrəli orta, Danaçı kənd 1,2 nömrəli orta, Uzuntala, Lahic, Yolayrıcı, Muğax kənd 2 nömrəli orta məktəblərin işləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə tədris Tehsil Nazirliyi tərefindən təsdiq olunmuş və 1999-cu ildə nəşr edilmiş programlar əsasında aparılır, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində program tələblərinin yerine yetirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Vəziyyət öyrənilərənək aparılan yazı işləri, şifahi sorğular, eləcə də test yoxlamaları bu baxımdan konkret nəticəyə gelməyə imkan verdi. Azərbaycan dili üzrə vəziyyətin aşağıdakı kimi olduğu müəyyən edildi:

№	Rayonlar	III rübüñ neticələrinə dair göstəricilər		Yoxlamadan neticələrinə dair göstəricilər	
		Mənimsemə %-la	Keyfiyyət %-la	Mənimsemə %-la	Keyfiyyət %-la
1	Səbail rayonu	98,1	63,2	93,0	59,0
2	Sabunçu rayonu	98,3	50,9	97,8	49,6
3	Tovuz rayonu	99,2	49,9	91,3	49,0
4	Lenkeran rayonu	98,8	68,6	90,2	59,5
5	Zaqatala rayonu	96	63,2	94,7	62,5
6	Xaçmaz rayonu	98,2	50,9	91	35,5
7	Xətai rayonu	98,7	61,8	98	59,5
8	Berdə rayonu	99,7	75,1	72,3	62,5

Cədvəldən göründüyü kimi, Səbail, Xətai, Zaqatala, Sabunçu rayonları məktəblərində şagirdlərin Azərbaycan dilindən mənimsemə və keyfiyyət göstəriciləri qənaətbəxşdir.

Araşdırımlar zamanı qeyd olunanlara yanaşı, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində nöqsanlıra da yol verildiyi aşkar edilmişdir.

Tovuz rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan rayon üzrə I

rübün müvəffəqiyyət faizi 98,5 faiz olduğu halda, bu rəqəm III rübə 99,2 faizə çatmışdır. Keyfiyyət Azərbaycan dilindən I rübə 45,8 faizdən III rübə 49,9 faizə, ədəbiyyatdan I rübə 48,2 faizdən III rübə 53,5 faizə yüksəlmışdır. Lakin rayondakı bir sıra məktəblərdə mənimsemə və keyfiyyət faizləri bu göstəricilərdən xeyli aşağıdır.

Bərdə rayon məktəblərində III rübün yekununa görə V-XI siniflərde şagirdlərin mənimseməsi 99,7% qiymətləndirildiyi halda, vəziyyətin öyrənilməsi zamanı aparılan yazı işlərinin (imla, ifadə, inşa) neticəsi rübün neticəsindən xeyli aşağı (72%) olmuşdur. Sabunçu rayonunun 4,69,128,155,215 nömrəli, Xaçmaz rayonunun Xudat 3 nömrəli, Köhne Xaçmaz orta, Hacıbəyli, Qarabağlı, Xudat 5 nömrəli əsas məktəblərində aparılan yazı işləri rüblük qiymətləri təsdiq etməmişdir. Zaqatala rayonunun bəzi məktəblərində isə şagirdlərlə aparılan test yazı işlərində alınan nəticələr III rübün qiymətlərindən aşağı olmuşdur. Eyni vəziyyət Lenkeran rayonunda da müşahidə edilmişdir.

Aparılan yazı işlərinin təhlili göstərdi ki, bu məktəblərdə şagirdlər orfoqrafik, durğun işarəsi və qrammatik səhv'lərə daha çox yol verirlər. Şagirdlər bir qayda olaraq ifadə və inşaları plansız yazmağa meyl göstərir və beləliklə də, mətiqi ardıcılığı pozurlar. Vəziyyətin beşə olması ilk növbədə şagirdlərin ən zəruri linqvistik anlayışları və ədəbi-bədii materialları program tələbləri seviyyəsində bilməməsi, eləcə də, müvafiq bacarıq və vərdişlərə yiye-lənməməsi ilə əlaqədardır. Bütün bunlar isə qeyd olunan məktəblərdə həmin istiqamətlərdə sistemli işlərin aparılmadığını göstərir.

Şagirdlərin yazı mədəniyyətinin aşağı olması və biliklərinin bəsitliyi Xaçmaz və Xətai məktəblərində daha çox müşahidə edilmişdir. Lenkeran rayonunun bəzi məktəblərində də orfoqrafik qay-

dalarla düzgün əməl olunmur, şagirdlər nece danışırlarsa, elə də yazmağa daha çox meyl göstərilər. Durğun işarələrindən istifadə qaydalarını bilmədiklərindən yazı işlərində qüsurlara yol verirlər.

Xaçmaz rayon məktəblərinin (Nabran və Qusarçay kənd, Xaçmaz şəhər 3, Xudat şəhər 1 nömrəli və s.) rus bölmələrində Azərbaycan dili müəllimlərinin özlərinin elmi və metodik hazırlığı aşağı səviyyədədir. Bu bölmələrdə təhsil alan şagirdlər Azərbaycan dilində öz fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirler. IX-X siniflərde oxuyan şagirdlərin bir çoxu Azərbaycan dilində sərbəst danişa bilmir. Azsaylı xalqların nümayəndələrindən təşkil edilən sinif və məktəblərdə şagirdlər yazılı və şifahi nitq vərdişlərinə zəif yiye-lənlər.

Şagirdlərin Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan təlim müvəffəqiyyətinin yüksəldilməsində seçməyə ayrılan saatlar xüsusi rol oynamalıdır. Normativ sənədlərə uyğun olaraq seçmə fənlər şagirdlərin arzusu, meyl və marağına görə tədris edilməlidir. Ona görə də belə siniflərdə təlimin keyfiyyəti xüsusiyyələrə fərqlənəlməlidir. Vəziyyətle tanışlıq göstərməsidir ki, araşdırılan rayonlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi baxımından Azərbaycan dilini seçən siniflərde oxuyan şagirdlərlə digər fənləri seçən siniflərde oxuyan şagirdlərin bilik göstəricisi arasında əsaslı fərq yoxdur. Bəzən isə eksinə aşağı neticələr göstərilir.

Sabunçu rayonunda vəziyyətə tanışlıq zamanı məlum oldu ki, bəzi məktəblərdə riyaziyyat sahəsinin seçmiş sinifin Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan bilik göstəricisi Azərbaycan dili və ədəbiyyatı seçmiş siniflərdən yüksəkdir. Məsələn, 22 nömrəli məktəbdə (direktor Q. Abuzərova) riyaziyyati seçmiş V"A" sinfində Azərbaycan dilində mənimsemə 55%, ədəbiyyatdan 85%-dir, dil və əde-

biyyati seçmiş V"B" sinfində isə Azərbaycan dilindən mənimsemə 50%, ədəbiyyatdan 66%-dir. Riya-ziyati seçmiş VII"A" sinifdə mənimsemə Azərbaycan dilindən 57%, ədəbiyyatdan 66% olduğu halda, dil və ədəbiyyatı seçmiş VII"B" sinfində isə Azərbaycan dilindən 45%, ədəbiyyatdan 40%-dir. 75 nömrəli məktəbdə (direktor S. Əlizadə) riyaziyyati seçmiş VII"B" sinfində Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan göstərici 51,5%, dil və ədəbiyyatı seçmiş VII"A" sinfinde isə 32,2%-dir. Belə vəziyyət Bərdə, Xaçmaz, Xətai rayonlarında da müşahidə edilmişdir.

Bu onun neticəsidir ki, seçmə fənləri üzrə siniflər şagirdlərin məraq və meylerinə görə komplektləşdirilir.

Təlimin düzgün təşkilində müəllim amili əsasdır. Lakin vəziyyətin təhlili beş qənaətə gelməyə əsas verir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsleri respublikanın bir çox məktəblərində ənənəvi qaydada aparılır. Şagirdləri daha çox məlumatlandırmaq, onları bacarıq və vərdişlərə çevriləməyən passiv biliklərle «silahlandırmamaq» üstün hesab edilir. Şagirdin fikri fəallığını artırmaq, mətiqi təfəkkürünü formalaşdırmaq, başqa sözle, ona öyrənməyi öyrətmək texnologiyası unudulur. Bunun ən başlıca səbəbi müəllimin pedaqoji innovasiyalara, xüsusən təlimin müasir texnologiyalarına yiye-lənməsi tələb olunur.

Araşdırımlar göstərdi ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri öz ixtisas jurnalına abune yaxılmalıdırlarından, müasir elmi-metodik ədəbiyyatla tanış olmadıqlarından onlarda yeniliyi öyrənmə prosesi ləng gedir. Xüsusən, Xaçmaz rayonunda bəzi müəllimlər dərsə hazırlırm, ona görə de

nəzəri və metodik cəhətdən zəif bilik və bacarıq nümayiş etdirirlər.

Lənkəran rayonu məktəblərinin bəzilərində hələ də köhnə təlim metodlarından istifadə edilir. Bir çox dərslərdə yeni texnologiyalar dan, qabaqcıl təcrübələrdən istifadə, yeni təlim metodlarının tətbiqi, şagirdlərin feallaşdırılması işi zəif təşkil edilir.

Eyni sözləri Xətai rayonunun bəzi müəllimlərinin elmi-metodik səviyyəsi haqqında da demek olar.

Vəziyyətin öyrənilmesi zamanı o da melum olmuşdur ki, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətlərinin planlaşdırmasında təşəbbüskarlıqları zəifdir. Təqvim-tematik planların hazırlanmasında, gündəlik planların tutulmasında onların yaradıcı təşəbbüskarlığı nəzərə çarpmır. Bütün bunlar şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini obyektiv qiymətləndirməmək, ilk növbədə müəllimin öz ixtisasına dərindən bələd olmasına, zəruri normativləri bilməməsi ilə əlaqədardır.

Bəzi məktəblərdə yazıların aparılması, yoxlanılması və səhvler üzərində işin təşkilində normativlər gözlənilmir. Müəllimlər səhvleri növlərinə və tiplərinə ayırmada çətinlik çəkirler. Xüsusən, Xaçmaz rayonunda şagird yazılının, çıxışlarının dil-üslub, nitq mədəniyyəti baxımından müzakirəsi aparılmır. Daha çox azsaylı xalqların yaşadığı kənd məktəblərinde şagirdlərin yazı işləri dil-üslub baxımından geniş təhlil olunmur.

Xaçmaz və Bərdə rayonlarının bir sıra məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi vəziyyətinə nəzarət zəif təşkil olunmuş, öyrənilib pedaqoji şurada müzakirə edilməmişdir.

Zaqatala rayonundakı təlim gürçü dilində olan məktəblərdə təlim rus dilində olan məktəblər üçün yazılmış «Azərbaycan dili» dərsliklərindən istifadə edilir.

Müşahidə apardığımız rayonlarda ədəbiyyatdan sinifdən xaric oxunun təşkili vəziyyəti qənaət-bəxş deyildir. Latin qrafikali Azərbaycan əlifbası ilə bütün siniflər üzrə sinifdən xaric oxu üçün çap edilmiş kitablar çox azdır. Şagirdlər yalnız «Ədəbiyyat müntəxəbatı» (IX-XI) dərs vəsaitindəki mətnlərlə kifayətlənməli olurlar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Kollegiya

QƏRARA ALIR:

“Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” ümumi təhsil və məktəbəqədər təbiyyə Baş idarəsinin arayışı nəzərə alınır (elave olunur).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 nömrəli Fərmanı, Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2001-ci il tarixli, 113 nömrəli Sərəncamı və Təhsil Nazirliyinin 05 iyl 2001-ci il tarixli, 798 nömrəli əmrinin Lənkəran, Tovuz, Zaqatala, Bərdə, Xaçmaz, Səbail, Xətai, Sabunçu rayonlarında icrası ilə əlaqədar müvafiq tədbirlərin heyata keçirildiyi, əməkliyətə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənninin tədrisi vəziyyətinin ötən illərlə müqayisədə əsasən yaxşılaşlığı qeyd edilsin.

Tovuz rayonunun Ağbaşlar, Girzan kənd orta, Lazılar əsas məktəblərində mənimsemə və keyfiyyət faizinin rayonun ümumi göstəricisindən aşağı olduğu, Bərdə, Sabunçu, Zaqatala rayonlarının bəzi məktəblərində aparılan yazı işləri zamanı şagirdlərin III rübdə verilmiş qiymətləri özünü doğrultmadığı, Xaçmaz rayon məktəblərində bəzi müəllimlərin dərse hazır gəlmədiyi, nəzəri və metodik cəhətdən zəif bilik və bacarıq nümayiş etdirdiyi, Lənkəran məktəblərində hələ də köhnə

təlim metodlarından istifadə olunduğu, Xətai rayonunda şagirdlərin sinifdən xaric oxusuna diqqət yetirilmədiyi, ədəbi əsərlərin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin onla- ra öyrədilmədiyi qeyd olunsun.

Sebail, Sabunçu, Xətai, Zaqatala, Bərdə, Tovuz, Lənkəran və Xaçmaz RTŞ müdirləri:

Kollegianın qərarını və arayışı təhsil işçilərinin avqust konfranslarının Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin bölmə iclaslarında, məktəb rəhbərlərinin iştirakı ilə şöbenin şurasında geniş müzakirə etsin, buraxılan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görsün, qərarın icrasının gedisi barədə 2002/2003-cü dərs ilinin I rübüün sonunda nazirliyə yazılı məlumat versinlər.

Umumi təhsil və məktəbəqədər təbiyyə Baş idarəsi (A.Muradov, A.Əhmədov), Təhsil Problemləri İstitutu (A.Mehrabov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yeni qiymət və yazı normaları, seçmə fənlərin, fakültativ, fərdi və qrup məşğələləri və dərnəklərin təşkili və keçirilməsinə dair müvafiq tövsiyələr hazırlayıb yerlərə çatdırınsınlar.

Dərslik, mətbuat və nəşriyyat şöbəsi (N.Nəcəfov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan programlarının və dərsliklərin yeniləşdirilməsi işinə günün tələbləri baxımından yanaşın, konkret tədbirlər hazırlayıb heyata keçirsin;

Təlim rus və gürçü dillərində olan məktəblər üçün Azərbaycan dili programı və dərsliklərinin hazırlanması və nəşrini təmin etsin;

Yeni məzmunlu «İmlə» və «İfadə» məcmuələrinin hazırlanması və nəşrine nail olsun;

Azərbaycan dili və ədəbiyyat programlarının tələblərinə uyğun olaraq sinifdən xaric oxu üzrə ədəbi-bədii əsərlərin və «Məktəbli kitabxanası» seriyasından kitabların nəşrini planlaşdırınsın və ardıcıl olaraq həyata keçirsin.

Təhsil Problemləri İstitutu (A.Mehrabov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyatın təliminin aktual problemlərinin tədqiqini və nəticələrinin tədris prosesinə tətbiqini həyata keçirsin;

Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan müvafiq tədris-metodik ədəbiyyatın (dərs vəsaitləri, didaktik materiallar, tədris lügətləri, əyani vəsaitlər və s.) hazırlanması və nəşrinə nail olsun;

Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində yeni təlim texnologiyalarından və pedaqoji innovasiyalarından istifadə olunmasına dair tövsiyələr hazırlanın.

Kadrlar idaresi (R.Ağamaliev), Azərbaycan Müəllimlər İstitutu (M.Musayev), Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yeniden Həzırlanması İstitutu (İ.Məmmədov):

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin ehtiyaclarını nəzərə almaqla, bu fənlərin təlim problemlərinə dair müxtəlif variantlı proqramlar üzrə ixtisasartırma və təkmilləşdirme kursları təşkil etsinlər, yeni pedaqoji texnologiyaları mənimseməkdə onlara metodiki kömək göstərsinlər.

Naxçıvan MR Təhsil Nazirliyi, Bakı Baş Təhsil idarəsi, Gence şəhər Təhsil idarəsi, rayon (şəhər) təhsil şöbələri:

Kollegianın qərarını geniş müzakirə etsinlər, qərarın tələbləri baxımından qarsida duran vəzifələri dəqiqləşdirsinlər, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi keyfiyyətini yükseltmək məqsədilə tədbirlər hazırlayıb ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini təmin etsinlər.

Qərar «Azərbaycan müəllimi» qəzetində, «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalında və «Təhsil xəberləri» məcmuəsində dərc edilsin.

Qərarın icrasına nəzarət nazir müavini İ.İsgəndərova həvələ edilsin.

Təhsil naziri, Kollegianın sedri:
MISİR MƏRDANOV

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cılalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır.
Heydər ƏLİYEV.

İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATIMIZDA BÖYÜK HADİSƏ

Yusif SEYİDOV, professor.

Azərbaycan Respublikasının prezyidenti Heydər Əliyev 2001-ci il iyun ayının 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin tek-milləşdirilməsi haqqında", həmin il avqust ayının 9-da isə "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərمانlar verdi. İndi həmin tarixi sənədlərin qəbulundan bir ildən bir az artıq vaxt keçir. Qeyd edək ki, bu sənədlər yalnız Azərbaycan dili sahəsində deyil, ümumən Azərbaycan elmi, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində, respublikamızın ictimai-siyasi həyatında böyük hadisə kimi qəbul edilir və qiymətləndirilir.

"Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərmandada xalqın mədəniyyət tarixində əlifbanın rolü xüsusi qeyd edilir, vətənimizdə istifadə edilmiş əlifbalar tarixinə nəzər salınır, XIX əsrden başlayaraq latin qrafikali əlifbaya meyl yada salınır və indi müstəqilliyimiz dövründə 1923-1939-cu illərdə istifadə etdiyimiz latin qrafikali Azərbaycan əlifbasının bərpası zamanın tələbi kimi mənalandırılır. Prezyidentin fermanında yazılımışdır:

"On ilə yaxın bir müddətde

latin qrafikali Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzəre alaraq qərara alıram:

"Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin".

Prezyidentin bu qərarı onun "Dövlət dilinin tətbiqi işinin tek-milləşdirilməsi haqqında" fərmanının həyata keçirilməsi yolunda atılmış ilk və çox ciddi addım idi. Həmin fərmanda Respublikanın Nazirlər Kabinetinə tapşırılır ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-e qədər bütövlükdə latin qrafikasına keçməsini təmin etsin.

Prezyidentin göstərişi təmin edildi, ikinci fərmani isə bu mövqeyi daha da möhkəmləndirdi. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin tek-milləşdirilməsi haqqında" fərman dil sahəsində bir sıra mühüm problemlərin həllində uzunmüddətli program sənədi

olmaqla mərhələ-mərhələ həyata keçirilir.

Fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezyidenti yanında Dövlət dil komissiyası yaradılmışdır. Prezyidentin özü-nün sədrliyi ilə fealiyyət göstərən çox nüfuzlu Dövlət dil komissiyasının tərkibinə görkəmli dövlət xadimləri, dilşunas və ədəbiyyatşunas filoloqlar, digər elm və sənət adamları, kütłəvi informasiya sahələrində çalışan ziyanlılar daxildir.

Fərmandada qarşıya qoyulan mühüm vəzifələrdən biri "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanunun hazırlanması ilə bağlıdır. Belə bir qanun hazırlanaraq Milli Məclisin müzakirəsinə verilmiş və artıq ikinci oxunuşdan keçmişdir. Bu qanun Azərbaycan dövlət dilinin tətbiqi işinin tam halda bərqərar olmasında, bəzi nöqsanların aradan qaldırılmasında xüsusi rol oynayacaqdır. Prezyidentin fermanında bu qanunun mahiyyəti açıqlanır və "Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinə qarşı gizli və ya açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latin qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının" hazırlanması haqqında qərar verilir. Müzakirədə olan qanunun prinsipləri və məzmunu bu göstərişlə həmahəngdir. Qanunun layihəsində belə bir maddə vardır: "Bu qanunu pozan hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar".

Prezyident bilirdi ki, Azərbaycan dilinin işlədilməsinə, inkişafına müqavimət halları baş verə bilər. "Dövlət dili haqqında" qanunun Milli Məclisdə müzakirəsi bir daha bu uzaqgörənliyi açıq-aşkar göstərdi.

Fərmandada bir sıra nazirliklər, müvafiq idarə və təşkilatlar Azərbaycan dövlət dilindən istifadə istiqamətində tapşırıqlar verilir. Məlumdur ki, ədəbi diləyi yiyələnmək, ana dilində lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin, rabitəli və rəvan nitqin inkişafının təməli məktəbdə qoyulur. Bu iş ibtidai siniflərdə başlanır, yuxarı siniflərdə inkişaf etdirilir, ali təhsildə isə yüksək səviyyədə formalasdırılır. Bunu nəzərə alan Prezyident Respublikanın Təhsil Nazirliyinə xüsusi olaraq tapşırır ki, "Orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin".

Fərmana uyğun olaraq, Təhsil Nazirliyində, nazirliyin elmi-metodiki şurasının Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsində tədbirlər planı hazırlanırdı. Bu planın həyata keçirilməsi üzrə xeyli iş görüldü və bu iş indi uğurla davam etdirilir. Ümumtəhsil orta məktəbləri üçün "Azərbaycan dil" fənninin tam yeniləşmiş programı hazırlanmışdır. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin sistematik tədrisi bir il uzadılaraq, sekizinci sinifdən doqquzuncu sinfə keçirilmişdir. İndi bu əsasda Azərbaycan dili dərslikləri hazırlanır. Əsas istiqamət belədir ki, dərsliklər daha sadə və anlaşıqlı dilde yazılışın, tədrisdə Azərbaycan dilinin faktik, leksik, qrammatik qayda-qanunları öyrədilməklə

bərabər, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı ön planda dayansın, onlarda ana dilinə məhəbbət aşılansın, dövlət dilinin mahiyyəti açılsın, ictimai həyatımızda bu dilin rolu haqqında geniş məlumat verilsin. Şagirdlər başa düşsünlər ki, ana dili xalqın mənəviyyatı, adət-ənənəsi ilə bağlıdır, ana dili o dildə danışanların varlığını özündə eks edir, nəsilləri bir-biri ilə əlaqələndirir. Şagirdlər başa düşsünlər ki, Azərbaycan dili dünyanın ən qədim və en zəngin dillərindəndir. Bu dildə dünyani heyran qoyan zəngin bədii ədəbiyyat var, elmi əsərlər mövcuddur.

X-XI siniflərə aid Azərbaycan dili dərsliklərində bu istiqamət elmi əsaslarda davam etdirilir. Beləliklə, orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi tamamilə yeniləşdirilir, yeni dövrün tələblərinə, prezidentin tələblərinə uyğun şəkildə qurulur.

Rusdilli Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi Azərbaycan ziyalılarını daim narahat edən problem olmuşdur. Məktəblərdə bu fənnə uzun illər laqeyd münasibət bəslənilmiş, onun tədrisi formal seciyyə daşımışdır. Bəzi istisnalanan nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, əslində bu dərsin adı var idi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə dair tövsiyə və tələbləri, fərman və sərəncamları, məktəblərə gedərkən, bilavasitə yerlərdə Azərbaycan dilinin, Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan tarixinin tədrisine dair qeyd və iradları, tövsiyələri bu sahədə irəliye doğru dönüşə səbeb oldu. İndi təhsil rus dilində olan məktəblərde Azərbaycan dilinin tədrisi

xeysi yaxşılaşmışdır. 2001-2002-ci tədris ilində rusdilli Azərbaycan məktəblərinin bütün sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri nəşr edilmişdir.

Təhsil Nazirliyi prezidentin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin tek-milləşdirilməsi haqqında" fərmanından çıxış edərək maraqlı bir təşəbbüs də etmişdir. Yeni-yetmələr və ibtidai məktəb şagirdləri üçün klassik ədəbiyyat nümunələrindən ibarət minatür kitabçalar çap olunur. A.Şaiqin "Tülü Həcce gedir", A.Səhətin usaq şerlərini, S.S.Axundovun "Qaraca qız", S.Vurğunun "Azərbaycan", M.Müşfiqin "Şəngül, Şüngül, Məngül" əsərlərini və başqa kiçik həcmli şer və həkayələri latin qrafikası ilə nəşr etdirərək balacaların ixtiyarına vermişdir. Sadə və oxunaqlı dildə yazılmış bu əsərlər Azərbaycan dilini, latin əlifbasını öyrənmək üçün usaqlara çox kömək edir. Onlar usaqların zövqünü oxşamaqla bərabər, dilimizin gözəlliklərini də eks etdirir.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, alımları, yazıçıları, sənət adamları Azərbaycan dili haqqında, bu dilin gözəllikləri barədə, ana dili və xalq, ana dilinin həyatımızdakı rolu yönümüzdə mənali fikirlər söyləmişlər. Azərbaycan dili dərsliklərində bunlar barəsində də məlumatlar vermək nəzərdə tutulur.

Keçən bir ilin nəticəsi göstərir ki, Heydər Əliyevin ana dili siyaseti, Azərbaycan dili haqqında fərman və göstərişlərinin həyatı rolü və gücü ne qədər əhəmiyyətli olmuşdur. Bu göstəriş və qərarların təsiri davam edir, zaman keçidkə bu sənədlərin tarixi əzəməti daha aydın görünür.

Yeni dərs ili: Azərbaycan dili müəllimlərinin vəzifələri

Yeni dərs ili qarşısında emekdaşımız Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini, pedaqoji elmlər namizədi Ənver ABBASOvla görüşmüş, ondan qarşıda duran vəzifelerle bağlı bəzi suallara cavab verməyi xahiş etmişdir.

Sual: Respublika prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin tek-milləşdirilməsi haqqında" fərmani Azərbaycan dili təlimi qarşısında hansı vəzifələri qoyur?

Cavab: Möhtərem prezidentiniz Heydər Əliyevin dövlət dili haqqında fərmani Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi məqsədində xidmət etməklə bərabər, həm də onun tarixi inkişaf yolunu nəzərdən keçirən, zəngin mədəni abidə kimi formalasdırılması və inkişafının sosial, hüquqi qiymətini veren dövlət sənədidir. Bu sənəddə Azərbaycanda yaşayan hər bir vətəndaşa ünvanlanmış müdəələlər qarşıda çox ciddi vəzifələr qoyur. Bunların ən başlıcası doğma dili sevmək, öyrənmək, onu cəmiyyətimizin bütün sahələrində tətbiq etməkdən ibarətdir.

Bu vəzifəni yerinə yetirənlər arasında müəllimlər, xüsusən də Azərbaycan dili müəllimləri işinin məzmununa, üzərinə düşən məsuliyyətə görə daha çox fərqlənirlər. Çünkü onlar bilavasitə Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını, onun özünəməxsusluğunu öyrətməklə məşğul olurlar. Bundan əlavə, təhsil müəssisələrində təlim dili kimi Azərbaycan ədəbi dilindən istifadə olunmasına bu işin əsas təbliğisi və istiqamətvericisi kimi feal iştirak edirlər, vahid nitq rejimine emel olunmasına məktəb rəhbərlerinin yardımıcına çevrilirler. Odur ki, her bir təhsil müəssisəsində vahid nitq rejimi əsasında ədəbi dil

normalarının gözlənilmesi fermandan irəli gələn vəzifələrdən biridir və onun yerinə yetirilməsində Azərbaycan dili müəllimləri həllədici rola malikdir.

Çoxillik təcrübə göstərir ki, dili sevdirmədən onu öyrətmək qeyri-mükündür. Azərbaycan dilini də öyrənmək, qorumaq, inkişaf etdirmək ona məhəbbətdən başlayır. Təlim prosesində bu cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır, ilk növbədə Azərbaycan dilinin gözəlliklərini yaradan daxili zənginliklər, onun müsələyinin əsası olan danişq səs sistemi, orijinal leksikası, mükəmməl grammatikası, al-əlvan əslubi çalarları ön plana çəkilməlidir. Xalqın böyük mədəniyyəti olan düzgün yazı tərzi xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Sual: Bazis tədris planına keçidin dördüncü ilində Azərbaycan dili müəllimləri hansı dəyişiklikləri nəzərə almırlılar?

Cavab: Əsas dəyişiklik VIII sinifdə bazis tədris planına kecidə bağlıdır. Azərbaycan diline bu sinifdə həftədə 3 saat vaxt ayrıılır. Bundan əlavə, Azərbaycan dili seçmə fənn kimi tədris olunur. Ona 3 saata qədər vaxt nəzərdə tutulmuşdur.

Seçmə fənn kimi Azərbaycan dili respublika komponenti kimi tədris olunan Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fənn üzrə şagirdlərin bilik və məlumat dairəsinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Ona görə də onun məzmununun müəyyənləşdirilməsin-

də respublika komponenti baza rolunu oynayır. VIII sinifdə seçmə fənn kimi Azərbaycan dili tədrisində də bu tələb nəzərə alınmalıdır. Belə ki, mürrekəb cümlə sintaksisinin çətinlikləri götür-qoy edilməli, onlara əsasən imkanlar müəyyənəşdirilməli və planlaşdırma aparılmalıdır. Məşğələrin təşkilində şagirdlərin tələb və ehtiyacları əsas götürülməlidir.

2002-2003-cü dərs ilində mövcud dərsliklər istinad edilməlidir. Təhsil İslahatının tələblərində irəli gələn zəruri pedaqoji innovasiyalann tətbiqi zamanı Azərbaycan dili təlimi məzmununa yaradıcı yanaşılmalı, xüsusiən dərsliklər, çalışmalar sisteminin, praktik istiqamətin qüvvətləndirilməsi baxımından təkmilləşdirilməlidir. Eləcə də, fəal təlim metodlarından istifadə olunmaqla Azərbaycan dili təlimini səmərəliliyini yüksəltmək istiqamətində iş aparılmalıdır.

Sual: "Azərbaycan müəllimi" qəzətinin 5-11 iyul 2002-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dil fənni üzrə program" bu il tətbiq edilecekmi?

Cavab: Xeyr. Bu dərs ilində 1999-cu ildə çap olunmuş programdan istifadə ediləcəkdir. Dediiniz programın qəzətə dərc olunmasında məqsəd onun daha geniş miqyasda müzakirəsinə təşkil etmekdən ibarətdir. Toplanılmış təkliflər əsasında programın müzakirəyə təqdim olunmuş variantai bir daha təkmilləşdiriləcəkdir.

Sual: Bu programın əvvəlkilər-dən fərqi nəddədir?

Cavab: Əvvəla, bu program ilk dəfədir ki, iki variantda - "A" və "B" variantlarında hazırlanmışdır. Bu variantlar məqsədine və məzmununa görə bir-birlerindən fərqlənir. "A" variantı bazis tədris planında nəzərdə tutulmuş saatların miqdarına görə hazırlanmışdır. Orada respublika komponentinin tələbine uyğun zəruri minimum və ona müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi ehətə edilmişdir.

"B" variantı isə məktəb komponenti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Orada isə şagirdlərin meyl və marağı

nəzərə alınmaqla öyrədiləcək minimum verilmişdir. "A" varianta ibtidai, əsas və orta təhsili həyata keçirən bütün təhsil müəssisələri üçün məcburidir. "B" varianta isə məktəb komponenti kimi yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ayrılaçq saatlarda tədris olunmaq üçün hazırlanmışdır.

İkinci, yeni program ümumi orta təhsilin pillələrinə uyğunlaşdırılmışdır: sistematiq Azərbaycan dili kursunun V sinifdən başlayaraq əvvəlki programdan fərqli qaydada IX sinifdə tamamlanması, bu kursun davamı kimi müəyyənəşdirilmiş ümumi dil və nitq mədəniyyəti məsələlərinin isə X-XI siniflərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

V-IX siniflərdə tədris olunan linquistik anlayışlar siniflər arasında müvafiq qaydada qruplaşdırılmışdır. V sinifdə fonetika, leksika, sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, VI-VII siniflərdə morfologiya, VIII-IX siniflərdə sintaksis üzrə materiallar proqrama daxil edilmişdir. X-XI siniflərdə isə dil haqqında ümumi məlumat, dil sistemi, nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədris olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Üçüncü, ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində tədris olunan Azərbaycan dili kursu sistematiq xarakter daşıyır və şagirdlərə dil və dilçilik anlayışları əsasında müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərin verilmesini tələb edir. Ona görə də bu siniflərdə materiallar xətti prinsipe əsasən proqrama daxil edilir.

V sinfin əvvəlində "Sintaksis və durğu işaretləri" bölməsinin verilmesi də programı əvvəlkindən fərqləndirir. Burada ibtidai sinifdə sintaksisdən mənimsədilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması, möhkəmləndirilməsi və derinləşdirilməsi Azərbaycan dili təliminin mühüm ideyalarından biri kimi morfologianın sintaktik əsasda tədrisi və rəbitləri nitq inkişafının səmərəliliyinin yüksəldiləsi nəzərdə tutulur.

Dördüncü, X-XI siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili kursu V-IX siniflərde öyrədilən Azərbaycan dili kursunun davamı olmaqla, həm də onu yekunlaşdırır. Şagirdlər bu mərhələdə dil məsələləri barədə bilikləri-

ni genişləndirir, qrammatikadan qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişləri əslubi xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla praktik istiqamətdə təkrar və inkişaf etdirirlər.

Sual: Azərbaycan dili üzrə təhsil standartının hazırlığı hansı mərhələdədir?

Cavab: 1999-cu il aprelin 26-da Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları" təsdiq edilmişdir. Sonra bu mühüm sənəd müvafiq olaraq ayrı-ayn fənlər üzrə standartların yaradılmasına başlanılmışdır. Həmin standartlar layihə şəklində keçmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda hazırlanmış və 2000-ci ildə "Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları" adı ilə çap olunmuşdur. Həmin kitaba "Azərbaycan dili" və "Qeyri-Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili" standart layihələri də daxil edilmişdir. Bu layihələr geniş müəllim auditoriyası, alim və metodistlərin müzakirə obyektinə çəvrilmiş, təhlil olunaraq qiymətləndirilmiş, eyni zamanda çatışmazlıqlar barədə fikirlər söylənilmişdir.

Həmin standart layihələr təklif olunan qeydlər əsasında yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Təcrübə əsasında onun təkmilləşdirilməsi işi davam edir.

Sual: Bir halda ki standart layihəsi üzərində iş gedir və bu prosesdə müəllimlərimizin fikirlərinə ehtiyac vardır, onda bir normativ sənəd kimi onun xarakterik cəhətlərindən danışmaq faydalı olardı.

Cavab: Haqlı qeyd edirsiniz. Standart layihəsi üzərində işin səmərəli aparılmasında müəllimlərimizin təklifləri əhəmiyyətli rol oynayır. Belə təkliflərin üzə çıxması üçün ilk növbədə həmin layihənin ən xarakterik cəhətlərindən danışmaq faydalı hesab edilir. "Azərbaycan dili" standart layihəsi öz məzmununda fənnin ən zəruri struktur və məzmun cəhətlərini ümumileşdirir. Orada olan materiallar dörd istiqamətdə verilir.

İlk istiqamət üzrə verilmiş materi-

allar bütövlükdə "Azərbaycan dili" təhsil standartının ümumi məzmunu haqqında təsəvvür yaratmağa yönəldidiyində "Ümumi müddəalar" adlandırılır. Orada təlim fənni kimi Azərbaycan dilinin ümumi xarakteristikası, məqsədi, bazis tədris planında Azərbaycan dilinin yeri, standartın strukturu kimi məsələlər ehətə edilir.

İkinci istiqamət fənn üzrə tədris olunacaq materialların müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir. Müəyyənəşdirilmiş bu materiallar "Məzmun üzrə zəruri minimum" adı ilə verilir. Üzərndə iş aparılması nəzərdə tutulan həmin materiallar iki konsentr üzrə qruplaşdırılır: V-IX siniflər, X-XI siniflər.

V-IX siniflərdə fonetika, orfoepiya, leksika, frazeologiya, sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, qrafika, orfoqrafiya, punktasiya, X-XI siniflərdə isə dil, onun sahələri, nitq mədəniyyəti materialları üzərində iş aparılması nəzərdə tutulur.

Üçüncü istiqamət şagirdlərin Azərbaycan dili üzrə hazırlığına verilən tələblərin müəyyənəşdirilməsidir. Bu tələblər zəruri minimuma əsasən formalasdırılmışla konsentrlər üzrə layihəyə daxil edilmişdir.

Nəhayət, dördüncü istiqamət Azərbaycan dili üzrə standart tələblərinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Burada fənnin məntiqinə uyğun müxtəlif parametrlər göstərilmişdir.

Sual: Yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması bu günün mühüm tələblərindən-dir. Sizcə, Azərbaycan dili müəllimləri bu baxımdan nə etməlidirlər?

Cavab: İlk növbədə pedaqoji anlayış kimi yeni təlim texnologiyalarının mahiyyətini öyrənmək, dərk etmək müəllimlərimizin əsas vəzifəsidir. Burada təlimin əsas təşkilat forması olan dərsin məzmun, struktur cəhətdən təkmilləşdirilməsinə, fəal təlim metodlarının imkanlarından istifadə olunmasına, təlim prosesinin daha səmərəli qurulması baxımından optimal vəsaitlərin müəyyənəşdirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

MÜASİR DƏRS CİDDİ HAZIRLIQ TƏLƏB EDİR

Akif MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

Dərsin qeyri-ənənəvi üsullarla keçiləcəyi ilk baxışdan aydın Göründü: Şagirdlər xüsusi formada düzülmüş partalar arxasında beş-beş oturmuşdular. Bunlar ayrı-ayrı qruplar idi. Hər qrupun şəti adı yazılmış trafaretlər partaların üstüne qoyulmuşdu. Bir qədər kənar da - pəncərə tərəfdə cərgə ilə oturmuş üç şagirdin stolunun üstündə isə "Münsiflər heyəti" sözleri yazılmış lövhə var idi. Müəllim dərse, təbii ki, sinfin təşkilində başladı. Şagirdlərin davamıyyəti yoxlanarkən qapı döyüldü və ... içəri başında motal papaq, əynində köhne çuxa olan bir nəfər daxil oldu. Biz - dərsi müşahidə edən müəllimlər təəccübəndik. Ancaq şagirdlər, deyəsən, bunun ne demək olduğunu bilirdilər. Onlardan biri gələni qarşılıdı və mükalimə başladı. Tədricən bizi de hər şey aydın oldu. Şagirdlər C. Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsindən Novruzəlinin Xanın evinə gəlişi hissəsini sehnələşdirmişdilər. Beləliklə, 201 sayılı məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Afet Xəlilova X sinifdə "C. Məmmədquluzadənin dramaturgiyası" mövzusunda (keçmiş dərs: "C. Məmmədquluzadənin hekayələri") dərsə beləcə orijinal bir yolla başladı.

Haşıya. 201 sayılı məktəb Bakının Nizami rayonunun qabaqcıl məktəblərindən biridir. Direk-

tor Süsən Salmanova kollektive 2000-ci ildən rəhbərlik edir. Fəaliyyətində rəhbər tutduğu əsas yol - Təhsil İslahatını uğurla həyata keçirmək, təlimdə interaktiv metodlara üstünlük verməkdir. Bu gün də məktəbdə "Təhsil xidmet sahibi kimi" mövzusunda "dəyirmi masa" keçirilirdi. Tədbirə rayonun qabaqcıl müəllimləri, məktəb direktorları, təhsil şöbəsinin məsul işçiləri və metodistlər dəvət olunmuşdu. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə VIII sinifdə Elza Əliyevanın (Azərbaycan dili: "Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr"), X siniflərdə Sümzər Əhmədova və Afet Xəlilovanın (ədəbiyyat: "C. Məmmədquluzadənin dramaturgiyası") açıq dərsləri dinlənilirdi. Bizim payımıza rayonun qabaqcıl müəllimlərindən olan Afet Xəlilovanın yuxarıda haqqında danışmağa başladığım dərsini dinləmək düşdü.

Qrupun üzvləri rollar üzrə oyunu diqqətlə izlədilər. Sonra Afet müəllimə hər qrupa qapalı zərfdə 1 sual verdi:

- 1) Göstərilən səhnə hekayənin hansı hissəsindəndir? Əsərin qısa məzmununu danış.
- 2) Novruzəlinin yazılı vəziyyətə düşməsinin səbəbi nədir?
- 3) C. Məmmədquluzadənin daha hansı hekayələrini tanıyırsınız?

4) Müəllifin Novruzəliyə münasibəti necədir?

Hər qrup ona düşən suala ətraflı cavab verməyə çalışırdı. Cavabda yarımcıqliq hiss edilən müəllimin göstərişi ilə digər komandanın üzvləri cavabı dolğunlaşdırır və beləliklə də, əlavə xal qazanırlar. Deyək ki, Novruzəlinin yazılı vəziyyətə düşməsinin səbəbi, müəllifin ona münasibəti hökmen hekayədəki hadisələrlə, faktlarla əsaslanırmalı idi. Bu da mövzuya şüurlu münasibəti təmin edir, qrup üzvlərinin məsuliyyətini artırır. Münsiflər heyətinin üzvləri "5" ballı sistemlə cavablari qiymətləndirir və hər mərhələdən sonra onu elan edir, lövhədəki xüsusi cədveldə yazardılar. Yuxarıdakı sual-cavablarla I mərhələ qurtardı.

II mərhələyə keçid üçün şagirdlərdən biri "Qurbanəli bəy" hekayəsindən bəyin meclisdəki çıxışını ifadəli şəkilde söylədi. Sonra yenidən qruplara suallar verildi:

- 1) Qurbanəli bəyi xarakterizə edən cəhətlər?
- 2) Hekayənin əsas ideyası nədir?
- 3) Çar məmurlarının Qurbanəli bəye münasibəti?
- 4) Sən yazılı olsaydım, hekayəni necə qurtardın?

Bu mərhələyə de yekun vurulandan sonra üçüncü mərhələ, əsasən, "Usta Zeynal" hekayəsi ətrafında davam etdirildi. Qoyulan suallar düşündürүү iddi: Usta Zeynal sıfarişi niyə yerinə yetire bilmir? Hekayənin əsas tənqid hədəfi nədir? Din və mövhumat barede fikirlərin? və s.

Dərsin II hissəsinə - yeni mövzunun öyrədilməsinə keçid de orijinal oldu. Şagirdlərin hər birinin müşahidə edə biləcəyi yerde qoyulmuş televizorda "Ölülər" tamaşasından kadrlar göstərildi. Afet müəllimə nümayiş üçün əsərin maraqlı və müəllifin ideyasını daha dolğun əks etdirən qəbiristanlıq sahnəsini seçmişdi. Qruplara təklif edilən suallar da komediyənin

məzmununu, mövzu və ideyasını açmaq baxımından tutarlı idi.

- 1) Müəllif əsərə niyə "Ölülər" adı vermişdir?

2) Əsəri C. Məmmədquluzadə özü faciə adlandırmışdı. Sizcə, niyə?

- 3) Şeyx Nəsrullah yaxşı bilirdi ki, ölüleri dirilədə bilməyecək. Bəs qəbiristanlığa niyə gelir?

- 4) İsgəndər: "Siz camaatin igidi de mənim kimi olar", - deyəndə nəyi nəzərdə tutur?

Hər sual bir qrupa verildi və cavablar münsiflər heyəti tərəfindən qiymətləndirildi. Sonrakı mərhələdə C. Məmmədquluzadənin digər dram əsərləri haqqında məlumatlar dinlənildi. Beləliklə, qruplar üzrə keçilən dərsdə A. Xəlilova bir tərəfdən şagirdləri axtarılıqla sövq edir, şagirdlərə rəqabeti gücləndirir, digər tərəfdən özünün istiqamətverici təmrinləri ilə sinfi - yəni bilik dünyasına aparırı.

Dərsin qurtarmasına bir neçə dəqiqə qalmış A. Xəlilova şagirdləri belə bir disput-müzakirəyə cəlb etdi: **Bu gün bizim cəmiyyətdə Şeyx Nəsrullahlar varmı?**

Şagirdlər sual ətrafında fikir mübadiləsi etdilər: hər kəs sərbəst şəkildə fikrini irəli sürür və rastlaşdırı, eşitdiyi faktlarla onu əsaslanırmışa çalışırı. Maraqlı cəhət idi ki, bu gün Şeyx Nəsrullahların mövcudluğunu heç kəs inkar etmirdi. Ancaq onu hərə bir cilddə - kimi falçı, kimi rüşvətxor, kimi bankır, kimi də firıldاقçı işbaz cildində görürdü.

Bütün dərs boyu qruplararası yarışmanın nəticəsi verilmiş cədvəldə mərhələ-mərhələ öz əksini tapırdı. Dərsin sonunda münsiflər heyətinin bir üzvü yekun nəticələri elan etdi.

Yeri gelmişken. Interaktiv dərslerde şagirdləre tam sərbəstlik verilməsindən çox danışırlar. Ancaq, mənçə, bu sərbəstlik tədricən artırılmalıdır. Çünkü

hələ nə müəllimlərimiz, nə də şagirdlərimiz bu psixoloji akta tam hazır deyil. Bəlkə, elə buna görə də Afət müəllimə həm şagirdlərin cavablarına, həm də münsiflər heyətinin fəaliyyəetine arabir mürdaxilə edirdi, təkce qrupun lideri yox, digər üzvləri də cavab verməyə cəlb olunurdu.

Qruplar üzrə dərs bir növ sinif-daxili yanşdır - burada qalib və meğlub olmalıdır. Dərs elə qurulmalıdır ki, meğlublar öz meğlubiyyətlərinin günahını münsiflər heyətinin subyektivliyində yox, özlərində, öz cavablarında axtarsınlar və qalib gəlmək əzmini, inamını itirməsinlər. Biz hələ sinifi tərk etməmişdik ki, meğlubların münsiflər heyətinin ünvanına dedikləri giley-güzarlar artıq eşidilirdi. Bunlar tədricən düzələcək, ilk addımlar həmişə çətin olur. Yenilik çox vaxt mühafizəkarlıqla qarşılanır. İllərlə fəaliyyətimizdə kök salmış köhnə stereotiplər yenini başa düşməyə və tətbiq etməyə mane olur. Bəlkə də, dəslərin müzakirəsində arasıra səslənən "Sinifdə səs-küy var idi", "Müəllim yeni mövzunu elan etməmiş ona başladı", "Müəllim yeni dərsi izah etmedi" kimi "iradalar" da bununla bağlı idi.

Ancaq bir fakt gün kimi aydın idi: interaktiv metodlarla dərs keçmek üçün əvvəlcədən çox iş görmek lazımdır və Afət müəllime bələ də etmişdi.

Gelin Afət Xəlilovanın özünü dinleyək: "Bu metodlar Azərbaycanda yeni tətbiq olunmağa başlayıb. Dəslərimin hamısını yox, bəzilərini bu metodlarla keçməyə çalışıram. Dərse qədər çox işləmək lazımdır. Bu gün dinlediyiniz dərse qədər mən şagirdlərlə birgə təxminən aşağıdakı işləri görmüşdüm:

1) Hər dərs ilinin əvvəlində həmin sinifdə keçiləcək bütün bədii əsərlərin siyahısını şagirdlərə verirəm. İl boyu mövzunun tədrisi yaxınlaşdırıcı əsərlərin oxusunun nə-

vəziyyətde olduğunu yoxlayıram. Bu gün gördüğünüz kimi də şagirdlər artıq C.Məmmədquluzadənin hekayə və dram əsərlərini oxumuşdular. Mənim vəzifəm dərs prosesində həmin əsərlərin mövzu və ideyalarını şagirdlərə şüurlu mənimsetmək idi.

2) Şagirdlərin serbest düşünmələri, fikir yürütmələri üçün onlara bugünkü mövzu ilə bağlı əvvəlcədən qabaqlayıcı sual və tapşırıqlar təqdim olunmuşdu.

3) Şagirdlərin rəyi nəzərə alınaraq ədibin hekayelərindən biri ("Poçt qutusu") səhnələşdirilmək üçün seçilmiş, şagirdlər özləri sənari yazmış və rolları bölmüşdülər.

4) Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Şirketindən C.Məmmədquluzadənin dramları əsasında hazırlanmış teatr tamaşalarının ("Ölüler", "Deli yiğincığı", "Anamın kitabı") videoyazılıları əldə edilmişdi.

5) Şagirdlər C.Məmmədquluzadənin portretini çekmiş, oxuduqlarını hekayə əsasında illüstrasiyalar hazırlamışdır.

6) Sinif əvvəlcədən qruplara bölünmüş, onların liderləri seçilmiş və münsiflər heyətinin üzvləri müəyyənləşdirilmişdi. Bütün bu işdə şagirdlərin rəyi nəzərə alınmışdı.

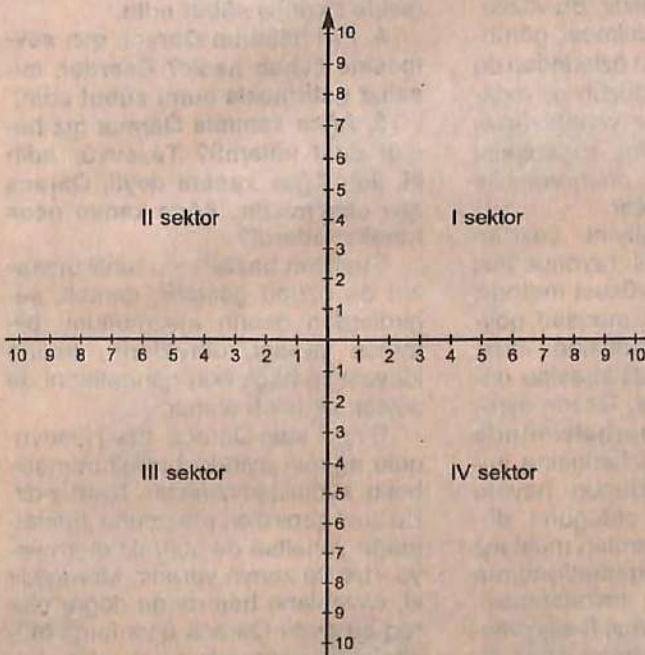
7) Qruplara veriləcək suallar tərtib edilmiş və ayrı-ayrı zərflərə yerləşdirilmişdi və s."

Yuxarıda qeyd etdiyimiz digər iki dərs də "dəyirmi masa" dəki müzakirələrdə yüksək qiymətləndirildi. Bir neçə rəyi diqqətinizə çatdırın.

Bəybala Abbaslı (Bakı Şəhər Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunun kabinet müdürü): "Elza Əliyevanı çıxdan tanıyıram. Bacarıqlı müəllim kimi həmişə diqqətimi cəlb edib. Dəslərində çox vaxt müşahidə etdiyim bir cəhet - mövzunu heyatla, cəmiyyətə bağlamaq, mənçə, qiymətlidir. Bugünkü mövzusu "Səbəb budaq cümləsi"

idi. Mövzunu interaktiv metodlarla mənimsətməklə bərabər, ana dilinə doğma münasibət nümayiş etdirildi, Azərbaycan dili haqqında şer və mahnilər da səsləndirildi."

Süsən Salmanova (məktəbin direktoru): "Simuzər Əhmədova məktəbin təcrübəli müəllimlərinindəndir. O öz dəslərində çox vaxt orijinal yollardan istifadə edir. Bugünkü dərsində də belə oldu. Dərsdə maraqlı görünən məqamlar çox idi. Onlardan biri haqqında bir qədər ətraflı danışmaq istəyirəm. Qruplara belə bir qrafik təqdim edildi:

Bu qrafikdə üfüqi xətt insanların maddi (kəsişmədən sağa artır, sola azalır), şaquli xətt isə mənəvi durumunu (kəsişmədən yuxarı artır, aşağı azalır) göstərir. Rəqəmlər artma və azalma veziyətini eks etdirir. Qrafikdən göründüyü kimi, I sektora həm maddi, həm də mənəvi durumu müsbət, II sektora maddi veziyəti pis olsa da, mənəviyyatca zəngin, III sektora həm maddi durumu, həm də mənəviyyatı aşağı, IV sektora isə maddi tə-

minatlı, lakin mənəviyyatca naqis obrazlar yerləşdirilməli idi. Hər qrup ona təklif edilən sektorun obrazlarını tapmalı idi.

Məsələn, I qrupun şagirdləri Kefli Əsgəndəri ("Ölülər") qeydsiz-sərtsiz I sektorun en yüksək mətbəsine daxil etdilər. Çünkü Əsgəndər varlı bir hacının oğludur, həm də təhsillidir, həssasdır, vətənpərvərdir və s. Digər qrupun şagirdlərindən etirazlar eşidildi: "Əsgəndər mənəviyyatca ideal deyil ki, onu mənəviyyat xəttində en yüksək şkalaya qoyaq. Onda mübarizlik zəifdir, içkiyə qurşanıb və

s. Deməli, bir-iki şkalə aşağı düşməlidir. Beləlik-lə, C.Məmmədquluzadənin qəhrəmanları qrafikə əsasən xarakterize edildi. Bu təhlil formasında müəyyən şərtlik olsa da, dərs maraqlı və canlı idi. Mübahisələr, müzakirələr dərsin dinamikliyini təmin edir, şagirdləri fəla-laşdırırı".

Görmək çətin deyil ki, müasir dərs müəllimlər təkçə bilik

və metodik ustalıq yox, həm də ciddi hazırlıq tələb edir. Qırq beş dəqiqəlik dərsin bünövrəsi ondan çox-çox əvvəller qoyulmağa başlayır. Dərseqdərki mərhələdə görüləsi lazımlı olan texniki, təşkilati və s. işlər müəllimin gərgin zəhməti, xeyli vaxtı və əsəbləri hesabına başa gelir. Ona görə də bu gün müəllimi interaktiv dəslərə, yeni metodlara təkçə səsləmək azdır. Bunun üçün maddi və mənəvi stimul da yaratmaq lazımdır.

BƏDİİ MƏTN ÜZƏRİNDE ŞAGİRLƏRİ NECƏ İŞLƏTMƏLİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

Ölkəmizə müstəqil düşünməyi bacaran, yaradıcı, təşəbbüskar, fəal gənclər lazımdır. Mehəz bu keyfiyyətlərə sahib olan insanlarımız Vətənimizin tərəqqisi yolunda səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Bu mühüm vəzifə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilmelidir. Deməli, təlim prosesində əqli feallığa, müstəqil düşüncəyə geniş meydan veren metodların, iş üsullarının tətbiqi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu vəzifənin uğurla həyata keçirilməsi, görünüşü kimi, müəllimlərin özlərindən də müstəqillik, yaradıcı düşüncə, axtarışlar tələb edir. Mehəz yaradıcı işləməyi bacaran müəllim şagirdlərini axtarışlara qoşa bilər, onun eməyini səmərəli axara sala bilər.

Məsələnin vacibliyini çoxdan duyduğumdan Sebail rayonundakı 162 sayılı məktəbdə xüsusi metodik iş aparmağı qarşıma meqsəd qoydum. Bədii əsərlərin tədrisində müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə dəha çox yer ayrılmalıdır. Əsərin öyrədilməsinin bütün mərhələlərində şagirdlərin müstəqil işləməsinə imkan yaradılmalıdır. Bunun həyata keçirilməsinin asan olduğunu düşünmək sehvdir. Şagirdləri müstəqil fikir söyləməyə istiqamətləndirən sual və tapşırıqların hazırlanması, ümumiyyətlə onların əqli fealiyyətlərini səmərəli təşkil etməyə nail olmaq müəlliimdən ciddi hazırlıq, metodik ustalıq tələb edir.

S.S.Axundovun "Qaraca qızı" hekayəsinin altıncı sinifdə tədrisi prosesində şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyim işin səciyyəvi məqamlarını xatırlatmaqla fikirlərimi həmkarlarımıla bölüşmək istəyirəm.

Hekayənin tədrisinə hələ bir neçə gün qalmış şagirdlərin hamisinin mətni bütünlükde oxumasını təmin edirəm. Əsərin tədrisinə ayrılan saatların birincisində giriş sözündən son-

ra şagirdlərdən aşağıdakı sualların üzərində fikirləşməyi tələb edirəm:

1. Qaraca qız Hüseynqulu ağa evində necə qarşılındı?

2. Ağca xanımla Qaraca qızın dostluq etməsinə Pericahan xanımın mane olmasının əsl səbəbi nə idi?

3. "Hüseynqulu ağa Qaraca qızı hörmət edir, ona hər cür yardım etməyə hazırlıdır" - fikrinə münasibəti bildirin. Əsərdən misallar gətirməklə fikrinizi sübut edin.

4. Piri babanın Qaraca qızı sevməsinə səbəb nədir? Əsərdən misallar gətirməklə bunu sübut edin.

5. Ağca xanımla Qaraca qızı həqiqi dost idiləmi? Təsəvvür edin ki, ilan Ağca xanımı deyil, Qaraca qızı sənəcmişdir, Ağca xanım necə hərəkət edərdi?

Sualların bəzilərində təhlil ünsürləri də özünü göstərir; deməli, şagirdlərdən əsərin məzmununu bilməklə yanaşı, obrazlarla, əsərin ideyası ilə bağlı ilkin qənaətlərini də söyləmək tələb olunur.

Birinci sual Qaraca qızı Hüseynqulu ağanın evindəki fərqli münasibətin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Bu sual şagirdləri məzmunu xatırlatmağa yönəltse də sonrakı mərhələyə - təhlilə zəmin yaradır. Maraqlıdır ki, cavabların hamisində doğru olaraq bu evdə Qaraca qızı fərqli münasibətin yarandığı qeyd edilir. Lakin cavablar məzmunca, həm də səviyyəcə bir-birindən fərqlənir. O işləri yüksəksəviyyəli cavab hesab edirəm ki, şagirdlər fikirlərini sübut etmek üçün əsərdən misallar gətirirler, fakt və hadisələrə münasibət bildirir və nəticə çıxarırlar. Ümumiyyətlə ise cavabları **zəif**, **orta**, **güclü** olmaqla üç qrupa ayıriram. Zəif və orta səviyyəli cavab hazırlayan şagirdlərə fərdi tapşırıqlar verməyə xüsusi diqqət yetirirəm; məqsədim cavabların arasındaki fərqlən azalmasına nail olmaqdır.

Yüksəksəviyyəli cavablardan birində tapşırığın ilk suali ilə bağlı deyilir:

-Ova çıxan Hüseynqulu ağa və onun dostları Qaraca qızı ayının pəncəsində xilas edirlər. Hüseynqulu ağa bu kimsəsiz qızı öz evinə gətirir. Onu ilk görən Ağca xanım olur. Yoldaşsızlıqdan dərişan Ağca xanım özü ilə yaşıd olan Qaraca qızla bir neçə dəqiqədə dostlaşır; "bir az çəkmədi ki, şirin səhbətə başladilar". Amma bu, çox çekmir. Ağca xanımın anası Pəricahan xanım evə dava salır; "Pəricahan xanım otağından həyətə endi və qızını Qaraca qız ilə səhbət edən görüb çox bərk acıqlandı..."

Pəricahan xanım Qaraca qızın bu evdə qalmayacağını bildirir, Hüseynqulu ağa ilə mübahisə edir.

Qaraca qızı Piri babaya tapşırılar. Qoca bağban çox sevinir.

Yetim qız ele birinci gün ağa evində tehqir edilir...

Şagird məzmunu xatırlatmağa meyl etse də, baş verənlərin mahiyətini doğru anlamışdır. Cavabda hadisəyə qiymət vermə, nəticə çıxarmağa səy göstərilməsi diqqəti cəlb edir.

Aşağı səviyyəli cavablardada aparıcı yeri təsvircilik, sözçülük tutur:

-Hüseynqulu ağa Qaraca qızı tehlükədən qurtarır, öz evinə getirir. Həyətde itlərin hürməyi, ovçuların səsi bir-birinə qarışmışdır. Ağca xanım Qaraca qızı görür. Onlar səhbət edirlər. Bunu görən Pəricahan xanım bərk acıqlanır. Qaraca qızı evdən qovur...

Hər iki cavabdan açıqca hiss olunur ki, əsərin emosional qavranılması da aşağı səviyyədədir.

İkinci sual şagirdlərdən daha diqqəti olmağı tələb edir. Cavabların təhlilindən məlum olur ki, şagirdlərin əksəriyyəti (güclü cavablar hazırlayanlar da daxil olmaqla) zahiri təsvirləri əsas götürmüş, əsərdəki mühüm məqamların mahiyətinə enə bilməmişlər.

Pəricahan xanımın tez-tez tekrar etdiyi fikir - Ağca xanımın Qaraca qızla "tamamilə əlaqəsi olmayıacaqdır", cüntki ondan pis xasiyyət götür-

rer" - bütün cavablardarda ön plana çıkmışdır. Səciyyəvi cavablardan birində oxuyuruq:

-Pericahan xanım qızını Qaraca qızla səhbət edən görəndə çox hırslıdır. O, fikirləşir ki, Ağca xanım qaraçı qızından pis şeylər öyrənər. Hüseynqulu ağa ona deyəndə ki, "Qaraca qız bağbanın - Piri babanın yanında olacaqdır", Pəricahan xanım ona belə cavab verir: "Bu şərtə mən də razıyam. Ancaq Ağca xanımla tamamilə əlaqəsi olmayıacaqdır, cüntki ondan pis xasiyyət götürür".

Tapşırıqdakı üçüncü sual ikinci sualla əlaqəlidir, əslində onlar bir-biri tamamlayırlar. Maraqlıdır ki, bu suala hazırlanan cavablardada məsəleye birtərəfli münasibət əksini tapmışdır. Əhatəli cavab hesab edilən işlərin birində deyilir:

-Hüseynqulu ağa Qaraca qızı Selim bəyə vermir. Qaraca qızı görə Pəricahan xanımla sözleşir. Ağca xanımın Qaraca qızla oynamasına imkan yaradır. Qaraca qız zəhərləndən hekim gətirir.

Pəricahan xanımın əksine olaraq Hüseynqulu ağa Qaraca qızı sevir, onun küçədə qalmasına razi olmur...

Dördüncü sual təkcə əsərin nə dərəcədə diqqətlə mütaliə edildiyini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə qoyulmuşdur; bu sual, başlıca olaraq, Piri kişi ilə Qaraca qız barədə qazanılmış ilkin təssürati, onun səviyyəsini müyyənləşdirmək məqsədi ilə tapşırıga daxil edilmişdir.

Təssüf ki, hətta güclü şagirdlər belə bu suala cavab hazırlayarkən sözçülükdən yaxa qurtara bilməmiş, həmin obrazları bir-birinə bağlayan səbəbləri açıqlamaqda acizlik göstərmişlər. Halbuki məsələnin bu tərəfi hekayədə qabarlıq verilmişdir. Cavablarda - "Piri baba tek yaşadığı üçün Qaraca qızı mehribanlıqla qarşılıyır", "Piri kişi yaxşı adam olduğu üçün Qaraca qızı doğma balaşı kimi sevir" tipli cümlələr six-six işlədilmişdir.

Tapşırıqdakı sonuncu sual şagirdlərdən daha yüksək feallığ ve müstəqillik tələb edir. Maraqlıdır ki,

məhz bu suala hazırlanın cavabları arasında fərqli daha çoxdur. Mövqelərin, mülahizələrin əsaslandırılması isə zeifdir. Başqa sözə, Ağca xanımla Qaraca qızın dostluğunu səmimi hesab edən şagirdlər bunu sübut etməkdə çətinlik çəkirler. Eləcə də, eksinə, bu dostluğun həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşanlar fikirlərini əsaslandıra bilməmişlər.

Sualın ikinci tərəfinə ("Təsəvvür edin ki, ilan Ağca xanımı deyil, Qaraca qızı sançılmışdır. Ağca xanım necə hərəket edərdi?") verilən cavablar da lazımlıca əsaslandırılmışdır. Bu suala o şagird doğru cavab verər ki, müəllifin Ağca xanımı münasibətini ifade edən məqamları və əsərin ideya məzmununu qavramış olsun.

Beləliklə, suallara hazırlanın cavablardan mənə məlum olur ki, əsərin müstəqil oxusundan sonra şagirdlər üçün qaranlıq qalan mətləblər az deyil. Bunların aşkarla çıxarılması məzmunun menimsədilməsi üzrə işləri səmərəli qurmağa, təhlili yüksək səviyyədə təşkil etməyə imkan verir.

Məzmunun öyrədilməsinə həsr edilən ikinci dərs saatında şagirdlərə aşağıdakı tapşırıq yazılı cavab hazırlamağı həvalə edirəm:

1. Qaraca qızla Ağca xanımın ilk görüşü necə təsvir edilmişdir? Həmin təsviri bir daha diqqətlə oxuyun. Çıxardığınız nəticəni yazın.

2. Pəricahan xanımın Qaraca qızla elaqədar dediyi sözləre diqqət edin. Onları ardıcıl yazın. Bu sözlərə əsasən Pəricahan xanımın mövqeyini aydınlaşdırırıñ.

3. Pəricahan xanımın Hüseynqulu ağa ilə danışqlarını bir daha nəzərdən keçirin. Bu xanımla bağlı sizde yaranan fikri qısaca yazın.

4. Hekayədə Piri baba haqqında deyilənləri və "Piri kişi Qaraca qızın ehvalatını balaca eşitmışdı" cümləsi ilə başlanan hissəni diqqətlə oxuyun. "Piri babanın Qaraca qızı sevməsinə səbəb nədir" sualına hazırladığınız cavabı tamamlayın.

Tapşırıqdakı birinci sual təkcə məzmunun öyrənilməsini dərinləşdirmək məqsədini güdmür; bu su-

al Qaraca qız və Ağca xanım obrazlarının başa düşülməsinə, onlara oxucu münasibətinin yaranmasına səbəb olur. İkinci tərəfdən, həmin sual bu obrazlara müəllifin münasibətiyi aydınlaşdırmaq baxımından faydalıdır. Bu təsvir, metodikada deyildiyi kimi, müəllif xarakteristikasıdır.

Şagirdlər hazırladıqları cavablar da (cavabların az qismi - hər üç qrupdan bir neçə cavab sinifdə dillənilir və müzakire edilir, cavabların əksəriyyətini isə evdə oxuyub üzərində rəy yazıram) daha diqqətlə olmuşlar. Bu, ən çox güclü və orta səviyyəli cavablar hazırlayan şagirdlərin işində müşahidə olunur.

Qaraca qızla Ağca xanımın ilk görüş səhnəsi çox cəlbədicidir: "Bu iki uşağın arasında böyük fərq var idi; birinin ata-anası bəyzadə, o birinin isə yoxsul idi. Biri zəif, hər işdə özgəyə möhtac olduğu halda, o biri polad kimi sağlam bədənli, az yaşda çox görmüş, öz zəhməti ilə məişət edən bir uşaq idi. Birinin baxışı sanki özgəleri köməye, o birinin nəzəri isə hamını qovğaya çağırırdı".

Tapşırıqın birinci sualına hazırlanın cavabların təhlilindən məlum olur ki, şagirdlər fərqli formalarda olsa da eyni bir fikri ifade etmişlər:

"Ağca xanım ana uşağıdır. O, heç bir işi təkbaşına yerinə yetirə bilmez. Yəqin həm də qorxaqdır.

Qaraca qız lap kiçik yaşlarından zəhmet çəkən, heç kəsin köməyinə ehtiyacı olmayan, qorxmaz, qoçaq bir qızdır. Belə uşaqlar dostluqda, yoldaşlıqda çox sədaqətli olurlar.

Yazıcı onu çox sevir".

Şagirdlər ikinci sualın icrasına həvəsle girişirler; hekayəni bütövlükde bir daha nəzərdən keçirir, Pəricahan xanımın Qaraca qızla bağlı fikirlərini səliqə ilə yazıb üzərində fikirleşirlər. Və nəticədə onlara aydın olur ki, birinci tapşırıqın ikinci sualına ("Ağca xanımla Qaraca qızın dostluq etməsinə Pəricahan xanımın mane olmasının əsl səbəbi nə idi?") doğru cavab verməmişlər.

İkinci (orta) və üçüncü (güclü) qrupa aid edilən işlərdə Pəricahan xanımın bütün nökərlərə, qulluqcu-

lara nifrətlə baxdığı, onları adam yeri qoymadığı (deməli, Qaraca qızı düşmən münasibəti de elə bura-dan irəli gəlir) qeyd edilmiş, onun aşağıdakı sözü nümunə getirilmişdir: "Mehdi ağanın nəvəsi Ağca xanıma bir qaraçı qızı ilə yoldaş olub, oturub-durmaq yaramaz", "Sən bəy qızısan, elə rəiyət qızı ilə oturub-durmaq sənə yaraşmaz".

Tapşırıqın üçüncü sualını da şagirdlər böyük maraqla qarşılıyırlar. Bu sual hər iki obrazın (Pəricahan xanımın və Hüseynqulu ağanın) başa düşülməsində çox tutarlı vasitə olur, eləcə də bəy evində hökm süren qeyri-sağlam ab-havanın, yaramaz tərbiyə üsulunun dərk edilməsinə səbəb olur. Yüksəksəviyyəli cavablarda Pəricahan xanımla bağlı təhlil elementləri aydınca müşahidə edilir. Şagirdlər cavablarında bu xanımın zalimliyi, amansızlığı, kobudluğu barədə aydın təsəvvür qazandıqlarını eks etdirirler.

Dördüncü - sonuncu sual şagirdləri birinci tapşırıqın sualına ("Pəri babanın Qaraca qızı sevməsinə səbəb nədir?") qayıtmaga, bədii mətn üzərində daha diqqətlə düşünməyə təhrik edir.

İkinci və üçüncü qrupa daxil edilən işlərin, demək olar, hamisində Piri babanın xeyirxah, ləyaqətli adam olması, ürəyiyumşaqlığı ön plana çəkilmişdir.

Şagirdlərin müstəqil işinin təşkili-na hekayənin təhlili prosesində də yer verilir. Tapşırıqların bir qismi sinifdə, bir qismi isə evdə icra edilir. Həmin tapşırıqlardan yalnız birini (sinifdə icra edilmişdir) həmkarlarının mühakiməsinə verirəm:

1. Qaraca qızın xasiyyətindəki başlıca cahətləri müəyyənşədir. Hekayədəki obrazların Qaraca qızı münasibətini aydınlaşdırmaqla çıxardığınız nəticəni qısaca yazın.

2. Pəricahan xanım necə insanıdır? Onun danışığını, əməllərini və başqalarına münasibətini əsas götürməklə suala cavab hazırlayın.

Yazılı cavabların təhlili göstərir ki, əvvəlki iki tapşırıq şagirdlərin təhlilə hazırlaşdırılmasında əhəmiyy-

yətli rol oynamışdır. Hər bir qrupa daxil olan cavablarda irəliliyə müşahidə olunur.

Orta və güclü qruplara daxil edilən işlərdə her iki obraz üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərin sadalanması yolundan, əsasən, intina edilmişdir. Suretlərin xarakterində dəha mühüm cəhətlərin üzərində dayanmağa səy edən şagirdlər fikirlərini əsaslandırmaq üçün əsərdən tutarlı misallar getirmişlər.

Səciyyəvi cavabların birində oxuyuruq: "Qaraçı dəstəsinə düşən Qaraca qız kiçik yaşlarından zəhmət çəkməli olur. O, zirək, diribaş, ağılli qız kimi böyüyür. Qaraca qız mehribanlığı ilə adamların məhəbbətini və hörmətini qazanır.

Qaraçı dəstəsinde Yasəmən onu öz doğma qızı kimi sevir. Piri baba da bu zəhmətkeş, ağılli qızı övladı kimi sevir..."

Qaraca qızı digər obrazların da münasibətini aydınlaşdırın şagird maraqlı neticeyə gəlir: "...Qaraca qız atasını-anasını tez itirsə də, yad adamların yanında yaşasa da tərbiyeli, zəhməti sevən bir qız kimi böyüyür. Onun hər sözü, hər hərəketi xoşumuza gelir. O, dostu Ağca xanımı xilas etmək üçün özünü təhlükəyə atır. Buna görə də biz ona heyran oluruq..."

Bu qəbildən işlərdə Pəricahan xanım obrazının təhlili ilə bağlı deyilənlər qazanılmış biliyin əsaslı və əhatəli olması nəticəsini çıxarmağa əsas verir. Belə işlərdə şagirdlər əvvəlki tapşırıqların icrası prosesində qazandıqları biliy və bacarıqları ciddi çətinlik çəkmədən tətbiq etmişlər. Bu da maraqlıdır ki, cavabların çoxunda bedii metnlərdən tutarlı nümunələr verilmiş, obrazın xarakterindəki başlıca çizgilər həmin nümunələrə əsasən açıqlanmışdır.

Tecrübəmdən bilirəm ki, müstəqil işlərin tətbiqi o vaxt səmərəli olur ki, onlardan müntəzəm istifadə edilsin. Həm də şagirdlər müxtəlif tip müstəqil işlərin icrası üçün mükəmməl təlimat alsınlar, tapşırıqları sebrlə, təmkinlə yerinə yetirməyə alıstdırılsınlar.

RUS BÖLMƏLƏRİNDE TƏLƏBƏLƏRİN RABİTƏLİ NITQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Rəna MAHMUDOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya elmləri namizədi.

Müstəqil dövlətimizin başlıca rəmzlərindən olan Azerbaycan dilinin inkişafına daim qayğı göstərilir, ana dilimizin öyrədilməsi və tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün geniş tədbirlər həyata keçirilir. Azerbaycan Respublikasının prezidenti H. Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanından iżli gələn tələbələr ali və orta məktəb müəllimlərinin qarşısında geniş üfüqlər açmış, dilimizin tədrisi səviyyəsini yüksəltməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Fərmanda deyilir: "Azerbaycan Respublikasının on illik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azerbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələbələrinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır".

Ali məktəblərin rus bölmələrində dilimizin öyrədilməsinin öz spesifik xüsusiyyətləri, mükəmməl metodikası vardır və bunlara diqqət yetirmədən işdə uğur qazanmaq olmaz. Sizə təqdim olunan bu məqalədə söhbət rus bölmələrində oxuyan tələbələrin nitq inkişafının bəzi məsələlərindən gedir.

Ali məktəblərin rus bölmələrində Azerbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifəsi tələbələrin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən, onlarda praktik nitq vərdişləri asılımından və bu vərdişləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Bir heqiqətdir ki, bu gün ali məktəblərin rus bölmələrində təhsil alan tələbələrimizin də mədəni səviyyəsi xeyli yüksəkdir və ona görə də onların nitqinin inkişaf etdirilməsi, nitq

mədəniyyətinə yiylənlənmələri çox vacibdir. Nitq mədəniyyətinə yiylənlənməyin ilkin şərtlərindən biri lügət ehtiyatının zəngin olmasıdır. Lügətin zənginliyi dilin zənginliyi deməkdir. Gözəl nitqə yiylənlənmək üçün yalnız qrammatik qaydaları bilmək kifayət deyildir. Nitq zamanı elə sözər seçilməli və elə cümlələr qurulmalıdır ki, fikir aydın və dəqiq ifadə olunsun. Tələbələrdə rabitəli nitq vərdişləri asılıməq üçün bir sıra mənbələr vardır ki, müəllim bunlarla əvvəlcədən tanış olmalıdır. Dərslik, əlavə oxu materialı, imla yazıları, müşahidələr, radio verilişləri və televiziya tamaşaları, qəzet və jurnallardakı məqalələr və s. nitqi inkişaf etdirən mənbələr hesab edilməlidir.

Tələbələrə Azerbaycan dilinin lügət zənginliyi haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. Bunun üçün Azerbaycan dili dərslərində tələbələrin başa düşmədikləri çetin sözər onlara izah etmək, bu və ya digər sözər sinonimlərlə əvəz etmək, lazımlı gəldikdə quruluşca təhlilini aparmaq, yazılışı çetin sözər lügətlərini tərtib etdirmək və bir sıra bu kimi işlər görmək vacibdir.

Müəllim müxtəlif üsul və yollar dan, rəngarəng pedoqoji priyomlardan istifadə edərək dilimizdəki hər bir sözə diqqətli münasibət vərdişləri terbiye etməlidir. O, tələbələrdə sözü hərtərəfli öyrənməyə maraq oynamalı, onlarda nitq mədəniyyətinin formalşamasına və zənginləşməsinə çalışmalıdır. Təcrübə göstərir ki, rabitəli nitq vərdişinə yiylənməyin əsas şərtlərindən biri sözün mənaca düzgün qarvanılmasıdır. Tələbələr yeni sözü mənimsəməklə öz təfəkkürlerini təzə məfhumlarla zənginləşdirirlər. Bu isə yeni sözün

düzgün mənimsənilməsi, onun şüurda möhkəm həkk olunması sayəsində mümkündür. Belə ki, tələbə yeni öyrənilen sözün yazılış formasını əyani suretdə görür, onu düzgün tələffüz edir, həm də sözün leksik mənasını mənimsəyir.

Rus bölmələrində təhsil alan tələbələr dərslikdəki mətnləri oxuyarkən bəzi sözlərin mənasını başa düşmür və onu dərk etməkdə çətinlik çəkirler. Həmin sözlər müəllimin köməyi ilə seçilib izah edilməli, mənasi aydınlaşdırılmalı, lügət dəftərinə yazılmalıdır. Tələbələrdə elə vərdiş yaradılmalıdır ki, onlar hər hansı bir mənbədə rast gəldikləri çetin sözün, ifadənin, söz birleşməsinin mənasını müəllimdən soruşsunlar və onların mahiyyətini tam dərk etsinlər. Bizcə, bu, səmərəli üsuldur və o, tələbələri daha da feallaşdırır, onları oxunmuş mətn üzərində daha dərindən, ətraflı düşünməyə sövg edir. İster müəllimin öz nitqində, isterse də tələbələrdən hər hansı birinin nitqində, eləcə də dərslikdəki tapşırıq və mətnlərdə olan çetin sözər bütün məna çalarları ilə izah olunmalıdır. Müəllim çalışmalıdır ki, tələbə öz söz ehtiyatından mətn tərtib etməkdə, cümlə qurmaqdə istifadə etsin.

Cox təessüf ki, uzun illər respublikamızın rus məktəblərində Azerbaycan dilinin tədrisinə fikir verilməmiş və demek olar ki, eksər məktəblərimizdə bu dil lazımi səviyyədə tədris edilməmişdir. Azerbaycan dilini tədris edən bəzi müəllimlər şagirdlərin lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işinə ciddi yanaşmamış və dil öyrədilməsini metodiki cəhətdən düzgün təşkil edə bilməmişlər.

Rus bölmələrində Azerbaycan dilinin tədrisində tələbələrin rabitəli nitqinin inkişafında müəllim nitqinin çox böyük təsiri vardır. Rus dilində təhsil alan tələbələrə Azerbaycan danışq dilini öyrətmək üçün zəruri məsələlərdən biri müəllimin sınıfda dil mühiti yaratmasıdır. Tələbə özünü Azerbaycan dili şəraitində hiss etməli, öz fikrini həmin dildə ifadəyə çalışmalı-

dir. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, tələbələr ilk önce onun nitqini eşidir, işlətdiyi sözlərin leksik mənalarını dərk edirlər. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, o, dili yalnız dərslikdəki elmi məlumatlarla deyil, həm də praktik nümunələrlə öyrədir. Axı müəllimlə tələbənin düzgün dialoqu əsl nitq nümunəsi verir ki, bunu başqa heç bir şəxslə əvəz etmək olmaz. Tələbənin çətin dərk etdiyi hər hansı bir məsələdə müəllimin istiqamətverici sözü ona etibarlı yardımçıdır. Görkəmli şairimiz B. Vahabzadə müəllim nitqinin etik-əxlaqi cəhəti haqqında belə yazır: "Müəllim dərs dediyi zaman unutmağalıdır ki, onun sözlərinə, sözlərinin gözəlliyyinə, ahənginə və məzmununa bir sınıf uşaq diqqət yetirir".

Rus bölmələrində dərs deyən Azerbaycan dili müəllimləri tələbələrin rabitəli nitqlərini inkişaf etdirmək və onlarda gözəl nitq vərdişləri yaratmaq üçün aşağıdakı məsələlərə ciddi fikir verməli və bunlardan yeri gəldikcə istifadə etməlidirlər:

1) Dilimizdəki sözləri düzgün tələffüz etmək üçün Azerbaycan orfoepiyasının əsas normalarını bilmək vacibdir.

2) Düzgün tələffüz və zəngin nitqə malik olmaq üçün tələbələrdə mütlək vərdişi yaratmaq lazımdır.

3) Çetin sözər öyrənmək və düzgün yazmaq üçün tələbələrin lügət dəftərləri olmalıdır.

4) Ədəbi mövzuları keçərkən tələbələrin şair və yazıçılar haqqında məruzələrini təşkil etmək vacibdir.

5) Tələbələrdən ədəbi dilde danışmağı mütəmadi olaraq tələb etmək lazımdır.

Rus bölmələrində Azerbaycan dilini öyrətmək, tələbələrdə düzgün nitq vərdişləri formalşdırmaq üçün müxtəlif pedoqoji üsullar mövcuddur və bunların səmərəliyinin mərkəzində, əlbəttə, müəllimin məhərəti durur. Yalnız qelbinde dilimizə məhəbət alovu şölənən, hərtərəfli pedoqoji ustalığı və səriştəsi olan müəllimlər ana dilimizi sabahın qurucularına dərindən öyrədə və sevdire bilərlər.

MƏHƏMMƏD HADİNİN YARADICILIĞINI ÖYRƏDƏRKƏN

İsgəndər ORUCƏLİ,
Azərbaycan Müəllimlər İstututunun dosenti,
filologiya elmləri namizədi.

XIX əsrin sonu ve XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, eləcə də dünya-da baş verən ictimai-siyasi proseslər baredə dolğun tesəvvüre malik olma-dan Hadi yaradıcılığını doğru-dürüst anlamaq və qiymətləndirmək çətindir.

Hadinin bədii dünyagörüşünün formallaşmasında Azərbaycan ədəbi mühiti, İstanbul mühiti, Qərbi Avropa ədəbi və felsefi fikri mühüm rol oynamışdır. Şairin bədii inkişafında klassik ırsın, dünya estetik fikrinin görkəmli nümayəndələrinin, o cümlə-dən Şərəq medeniyyətinin və felsefəsinin de öz yeri var. Qədim dünya tarixi, medeniyyəti və ədəbiyyatı ilə ciddi maraqlanan Hadi milli ədəbiyyatımıza yeni və maraqlı mövzular getirir, mü-kəmmel, bədii və felsefi əsərlərə onu daha da zənginləşdirir. O, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm-in estetikasını yaranan və formallaş-dıran sənətkarlardan biri olur.

Hadi yaradıcılığı onun yaşadığı həyat, dündüyü mühit qədər mürəkkəb və ziddiyətlidir, şerleri öz ruhu etibarı ilə üsyankardır. Əsrin səsine səs verən Hadi yazıl-yaratmaq eşi ilə yaşayır. Keçmiş və müasir dünyani olduğu kimi qələmə alır. O, ne sə-nətə, ne de öz vicdanına xeyanet edir. Böyük dünyaya açıq gözəl baxan şair, şerlərində beşəriyyətin hə-yat və taleyi ilə bağlı ciddi felsefi problemlər qaldırır.

XX əsr Azərbaycan romantizmi milli ədəbiyyatımızda yeni bir estetik hadisə idi. Azərbaycan romantizmi mövcud ədəbi çərçivə və eneneleri bir kənara buraxaraq, ədəbiyyata özü ilə berabər yeni forma və məzmun, ifade tərzi və estetik düşüncə getirdi. Həmin ədəbi prosesin başında duranlardan biri de Hadi oldu. Hadi de-yirdi: Mən bir kitabam, hər vərəqim min bir kitabdır; Mən mədhiyyə üçün

deyil, aləmi alt-üst edib, inqilab yaratmaq üçün doğulmuşam.

Hadi sənətdə dediyi kimi də olur. O, bir şair-filosof olaraq, bizim milli poeziyamızda sanki Hamlet rolunu oynayır. Cəmiyyəti, insanları Hamlet kimi dərk etmeye çalışır, ciddi ümum-bəşəri suallara cavab axtarır. Namiq Kamalın, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağayevin Hadiyə güclü təsiri ise ayrıca qeyd edilməlidir.

Müəllim Hadi yaradıcılığını şagird-lərə öyrədərkən obyektiv və subyektiv çətinliklərə qarşılaşır. Bunun bir se-bəbi budur ki, Hadi böyük bir ədəbi şəxsiyyət olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında tam və olduğu kimi öyrənilmemiş, onun ecazkar sənəti-nin qapısının yalnız kilidi açılmışdır. Hadinin sənet aləmi sırlı və dörlü bir aləmdir. O, sırlı və dörlü aləmdən durr çıxarmaq isə hadişunasların vəzifəsi-dir. Diger tərəfdən son dərəce mürəkkəb yaradıcılığa malik olan şairin orta məktəbdə keçilən əsərlərinin tədrisi metodikasına aid əldə mükəmmel bir tedris vəsaiti yoxdur. Belə bir vəsaitə isə ciddi ehtiyac duyulur.

Üçüncü bir tərəfdən Azərbaycan ədəbi təqiqi və ədəbiyyatşunaslığında Hadi yaradıcılığına münasibet bir çox halda mənfi olmuşdur. Kimi onu "bədbəxt, səfil və dilençi bir şair", kimi "burjua və xırda burjua şairi", kimi "mürtece burjua romantiki" adlandırmış, əsərlərinin təhlilində təhriflərə yol vermişdir. Əli Nazim beləcə de yazmışdır: "Hadi burjuaziyanın şey-purçalanıdır".

Hadi hər şeydən önce şair-filosofdur. Onun şerlərində felsefi motivlər son dərəcə güclüdür. Şair müasir hə-yati dərindən bildiyi və gözəl duydu-ğu kimi, ümumdünya tarixini, dinlərin tarixini və fəlsəfəni də dərindən bilir-di. Şairin keçdiyi mürəkkəb həyat yo-

lu, acı və facieli taleyi onun bütün ya-radıcılığında öz eksini tapmışdır. Öz yurdunda bir qəribdən seçiliməyən, feryadı göylərə ucalan, sənətdə inqilab yaratmaq eşiyle çırpanan Hadinin surəti sanki onun hər bir beytində hekk olunmuşdur.

Orta məktəb şagirdləri Hadinin hə-yat və yaradıcılığı ilə ilk dəfə VIII sinifde tanış olurlar. X sinifdə bu iş davam etdirilir, şagirdlərin Hadi yaradıcılığı haqqında aldıqları biliklər dərinləşdirilir. Tədris prosesini səmərəli təşkil et-mək üçün müəllim Hadi şerlərinin ru-hunu duymalı, bu əsərlərde qaldırılan problemlərin mahiyyətini aydın təsəvvür etməlidir. VIII sinifde oxuyan hər bir şagird "Türkün mahnısı" əsərini əz-bər bilsər yaxşıdır. Şair həmin əsəri elə bil ki, üreyinin qanıyla yazmışdır.

Türkün tökülen qanları bıhude gedərmi?

Diqqətle düşün yoxsa bu qan hep si hədermi?

- deyə sual edən şair, diqqəti şərin böyük mənə və məzmun daşınmasına cəlb edir. Dolayısıla türkün tökülen qanına zəfer şərqi söyləyir. Şair demək istəyir: Qan tökülmədən düşmən üzərində qələbə çalmaq mümkünüs-dür. Azadlıq və istiqbalın özə yolu yoxdur.

"Türkün mahnısı" Hadinin istiqlal şerləri arasında xüsusi yer tutur və T.Fikret, N.Kamal, H.Cavid, Ə.Cavad şerləri ilə səslesir.

"İnsanların tarixi faciəleri, yaxud əlvahı-intibah" (qəflətdən ayıltmaq lövhəli) əsəri Hadi bədii dəhasının şah əsəridir. O hem de XX əsr Azərbaycan poeziyasında bədii-felsefi şer-in ən gözel və mükəmmel nümunələrindən biridir. Şer mənə və məzmunca T.Fikretin "Tarixi-qədim" və H.Cavidin "İstə bir divanəden bir xatirə..." əsərlərile həməhəngdir. Hadi burada son dərəce ciddi ümum-bəşəri problemlər toxunur. Tarix, müasir həyat və cəmiyyətə üz-üzə, göz-göze da-yanaraq, insanları qəfletdən ayıltma-ğə, beyinləri rezil fikirlərdən uzaqlaşdırmağa çalışır.

Müəllim "insanların tarixi faciəleri..." əsərini keçərkən aşağıdakı cəhət-ləri nəzərə almalıdır.

- Hadi və dünya;
- Hadi və din;
- Hadi və bəşər tarixi;
- Hadi və XX əsr;
- Hadi və cahan müharibəsi;
- şərin poetikası;
- Hadinin dil və üslubu və s.

Hadi ister meqələlərində, isterse də şerlərində düşündüklerini yazırı. Şairin vəzifəsini həyat həqiqətlərini olduğu kimi görməkdə, sənətin vezifəsini həmin həqiqəti düzgün eks et-dirməkdə görürdü. 1906-ci ildə "Hə-yat" qəzetinde yazırı ki, böyük məməriyyətdən tutmuş geriye mollalarına qədər rütbe və mənseb sahibləri, əsas etibarilə, vətənin və xalqın düşmənələridir. Bu cəmiyyətdə başdan-başa hakimlik edən zülmədir.

Dağa dərsəm eşidər,
sonra verər eks-səda,
Daşa dönəmşlərə eks eyləmədi
fəryadım.

"İnsanların tarixi faciəleri..." şərin-de dünya və insan probleminə geniş yer verilir. XX əsrin gətirdiyi belə və vəhşətləri, məharibenin dehşətlərini öz gözleri ilə görən şair, tarixə üz tutur, insanın neçə bir varlıq olduğunu tarixi dəllillərə açıb göstərir. Şer müa-sir olduğu qədər tarixi, şair romantik olduğu qədər də realistdir. Şair sual edir; "İnsan dünən nə idi, bu gün nədir?" Suala belə cavab verir: "O, dünən nə idisə, bu gün də odur. İnsan öz eski xisletindən bir zərrə qədər uzaqlaşmamış, eksinə, daha da qəd-darlaşmışdır."

Hadiyə görə, dünya və həyat başdan başa ədavət və ziddiyət, rəzalet üzərində qurulmuşdur. Həyat gözəl ol-duğu qədər də şirindir. Onu daha ey-becər və iyrənc edən insanlar, onların kırıllı əlli və nöqsanlı beyinləridir.

Hadi öz şerlərində insan zehniy-yəti və xisletinin mahiyyətini açır. Sə-nətinin əsaslı insan psixikası və za-tının qarənlıq guşələrini işıqlandırır və onu özüne tanırıd.

Şair düşünür ki, harada pislik və qovğa varsa, orada bəşər övladı var. İnsan pislik və şərin həm daşıyıcısı, həm də ilhamçısıdır. Harada insan varsa, orada rəzalet və cinayət var. Şair bunu təsdiq üçün tarixin dərin qatlara

el atır. İnsanın tarixi əməlləri və nöqsanlarını üzüne çipir və ona deyir: Ey insan, bax, sən busan! Bax, öz əməllərine bir də bax, utan və xəcalət çək!...

Hadi oxululara üz tutaraq deyir: "Biz həqiqətə gülürük, həqiqət bize ağlayır". Ağlayır belkə de azdır. Mən cə, həqiqət bize yas saxlaysı.

Cahan bir ərz matəmidir,
müsibətlər həqiqətdir,
Behiştı görmədik, amma
qiyamətlər həqiqətdir.

Şairi belə bir neticəyə gəlməye şövq edən nədir? Qədim və yeni dün-yə tarixi, XX əsrin qanlı müharibələri, bəşəriyyətin qəlbindəki yaralar. Bunnar humanist şairi düşündür. O, dün-yanın ağrısını öz ağrısı, insanların faciesini öz faciesi kimi qəbul edir. Göstərir ki, gülşənli dünyani yandıranda, qəlbələri alovlandıran da, işıqlı dünyani qaranlıq edən də insandır. Öz-özünü xoş günlərdən mehrum edən də, qan tökməkdən zövq alan da insandır. Şair insana üz tutaraq deyir: Ey insan, sən bu xisətlə heç bir zaman xoşbəxt ola bilməyəcəksən...

Şair dünyani və insanları hədsiz dərəcədə sevir. Bu böyük sevgi nəmīne qələm çalır. İnsanı əxlaqi naqışlıkdən və ağıl şikəstliyindən xilas olmağa çağırır.

Cox azdır anlayan, adəmlərin
cox qismi nadandır,
O, hala bilgisizdir, nursuzdur,
beyni nöqsandır.
Bunun üçün də xoş gün görməyir,
hər gün də qırıyandır,
Hani xoşbəxt cəmiyyat,
bütün əlam pərişandır.

Hadi insanın yalnız pis əməllerindən, tarixdəki cinayətlərindən danışmış. Şaire görə, insan yalnız asib-keşen, vurub-dağdan deyildir. O, həm də quran və yaradandır. İnsanın ağıl, insanların yaradıcılıq qabiliyyəti, əməksevərliyi, mübarizliyi tükenməzdir.

Bu adəm oğlu çoxdandır
mübarizdir, təbiətlə,
vəhşi dəryalərlə, zülmətlə.
Bütün dünyani parlatmaq
dilər anvari-hikmetlə,
Yeri cox şənlik etmişdir,
çalışmaqlıqla, qeyrətlə.

Hadiyə görə: fəzilet də, rəzalət də, qeyrət də, vəhşət də, məhabbet də, xəyanət də insanın təbietindədir. İnsan xeyirxah olduğu qədər də bədniyetidir. İnsan ulu olduğu qədər də cılız və kiçikdir.

Hadi şerində Allah, din problemi mərkəzi yer tutur. Problem belə qoyulur: Adəm və Həvvə günah işlətilərsə, insan daima əzab və eziyyətmə çəkməlidir?

Günah işlətmüşdir izdivac etməkdə
ilk insan,
Əvət, çox çəkmədən maqəbil oğlu
eylədi bir qan.

Adəm və Həvvə günah işlətilərsə, Habil və Qabil ne etdi? İki qardaşdan biri digərini öldürdü. O zaman ürəklərde qəm, dildə əfəqan var. Nə Allah, nə dirlər, nə de peygəmbərlər insanları xoşbəxt edə bilmədilər. Nə üçün? Şair bu suala cavab axtarır. O, tarixi hadisəleri tehlil edərək, bu neticəyə gelir ki, dünyada bu gün baş verən ixtilaf və haqsızlıkların kökü çıxdan qoyulmuşdur. Zavallı bəşər istəsə də, istəməsə də, öz kökündən uzaqlaşa bilməyib və bilməyəcək. Yırtıcılıq, qədarlıq və qana herislik onun genindədir. Bu gün tökülen qanlar, axıdan göz yaşları dünənkinin davamıdır və dünənkinden daha qorxundur.

Şair "Təraneyi-qəmpərvəne" şərində məsələni belə qoyur: İnsanı cəhana getirməkdə məqsəd nədir? Xilqət həqiqətdir, yoxsa əfsane? Mən idrak etmedim insanı yaratmaqdə hikmet nədir? Hadi dolayıyla demək istəyir ki, Allah insanı yaratmışsa, yaşıtmalıdır, özü də əzabsız, əziyyətsiz, qansız, qadasız. Amma əksinədir. İnsan yarandığı gündən dərd-bəla, facieler içindədir. Nə Allah, nə dirlər, nə de Allahın göndərdiyi elçilər insanları tarixi faciə və felakətlərdən xilas edə bilmədi. Əksinə, onların arasındaki ədəvətləri şiddətləndirdi, insanları yeni müharibələrə və faciələrə sürükledi. Quran, Zəbur, İncil və Tövrət insanları dostluğa, qardaşlığa, bərabərliyə çağırırdı. Amma heyhat...

Ziya bəxş olmadı insanlara
Tövrət ilə Quran,
Ziyadar etmədi milletləri
İncil ilə İqam,

Ədəvət odlarında yanmadı
qardaş olan insan.
Cahan ərzi ədəvətdir,
əzəl gündən bəri hər an
Yer üstü daima qanlı, başarıq qanlı,
ürəklər qan.

Budur həqiqət. İnsan ucalmaq əvəzinə alçalır. Bir yandan yaradan insan o biri yandan dağıtdı. Biri tikdi, o birisi söküdü. Nə üçün bele oldu? Hadi bu və buna bənzər suallara inadla cavab axtarır. Tarixə və tarixi həqiqətlərə istinad edərək, suallara cavab verir. O, sanki Adem və Həvvə, Habil və Qabil, Nuh və Lut, İsa, Musa və Məhəmməd pəncərəsindən XX əsre baxır və na görür? Ədəvət, həmin ədəvət, qovğa, həmin qovğa, müharibələr həmin müharibələr...

Hadiyə görə din insanı instinktlərinin təzahüründür. Allah isə insanın yerlə göy hadisələrinə qarşı mübarizədə acizliyindən, gücsüzlüyündən doğan bir fəvqəltəbii suretdir. İnsan Allahı və dini idrak etməyə çalışıqca yeni-yeni, dörtlü-dörtlü gerçekliklər qarşısında qaldı. Allah öz elçiləri vəsítəsilə dedi: "Mən dinləri insanlara ona gəbə göndərdim ki, onlar xoşbəxt və firavan olsunlar". Hadi sual edir. Bes həh? Allah varsa, nə üçün haqsızlıq var? Allah varsa, nə üçün haqsız qanlar tökülr? Nə üçün insanlar getdikcə əxlaqsızlaşır, mədəniyyətə uğraşdıqca vəhşileşir?... Filosof-şair həmin suallara cavab tapmaqdə aciz qalmır. Müəllimi tarixə istinad edərək, suallara yerli yataqlı cavab verir. Başqa sözlə, Hadi hər şeyin kökündə bir ziddiyət olduğunu söylərir. Hadi-nin fikrincə ziddiyətsiz həyat və cəmiyyət yoxdur. İnsan öz təbieti etibarı ilə ziddiyətlər mənbəyidir. Bu baxımdan filosof-şair ziddiyətlerin xarakter və mahiyyətini dərinən anlayır, həyatın da, kainatın da, insan xisəti və xarakterinin də ziddiyətlər üzərində qurulduğu qənaətinə gəlir.

Bir neçə söz də şərin poetikası və bədii xüsusiyyətləri haqqında. Hadi bu şeri vətenindən çox uzaqlarda, Stanislav şəhərində yaralıların fəryadını dinleyərken yazmağa başlamış, Bakıda tamamlamışdır. Müharibə səhnələri və insan fəryadları şərin

bədii sənətdən üsyankar bir ruhda yazılmağına təsir göstərmişdir. Şer tərkibində şəklində yazılmışdır. O əlli parçadan ibarətdir. 45 parçası monoloq, beş parçası dialoq şəklindədir. Dialoq rəmzi olaraq indi ilə keçmiş ("Inaqi-mazı" - keçmiş dile getirmə) arasında gedir. İndini təmsil edən şairin özüdür. Aşağıdakı beyt şərin leytmotividir. Hər parçadan sonra təkrar edilən və xüsusi vurğu ilə deyilən həmin beyt şərə xüsusi-bədii ahəngdarlıq getirir.

Baxışlar kölgəli, üzər bütün
naşad şəklində,
Bu matəmgahı kim görmüş sürür
abad şəklinde.

Şer başdan-başa bədii təzadalar üzərində qurulmuşdur. Hadi həmen seri ilə XX əsr Azərbaycan poeziyasında bədii təzadın gözəl bir nümunəsini yaratmışdır.

Onun dialoq hissəsində iki surət iştirak edir. Birinci surət şairin "Mən" idir, ikinci keçmişdir. Monoloq şəklində yazılmış parçalarda olduğu kimi, burada da şair bədii kinayəsin-dən geniş istifadə edir. Şair insanların tarixdəki əməllərinə, səhər və nöqsanlarına gülür. Bu adı gülüş deyil, son dərəcədə öldürücü, ifşa edici və göz yaşları ilə dolu acı bir gülüşdür.

Mazı:
Xilas etmişmi zillet günlərindən
qövmini Musa?
"Diri meyyitləri" aya, diriltmiş
oldumu Isa?

Şair:
Məhəmməd ümməti yaratmış
məzəri-cəhildə hala,
Qaranlıq, çox qaranlıqdır,
zavallı ümməti-taha.

Sonuncu beyt islam dünyasının bu gənə həyatı ilə neçə de gözəl səsleşir. Hadini anlamaq, duymaq və dərk etmek üçün uzağa getmek lazım deyildir. Bu gənə dünyamızda baş verən hadisələri, Azərbaycanımızı, Çeçenistanı, Öfqanistani, Fələstini, Şimali İrlandiyani göz önüne getirmək kifayətdir. Yer üstü dünən də, bu gənə qan, insanlar qan töken, ürəklər pərişan. Budur əski dünyanın da bu gənə dünyanın da gerçeklikləri. Budur hadizm və Hadi həqiqəti.

"LÜĞƏT TƏRKİBİNDE ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ SÖZLƏR" MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ HAQQINDA

Aydın PAŞAYEV,
Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma ve
Yenidən hazırlanma İnstitutunun metodisti,
filologiya elmləri namizədi.

Dilçiliyin ən gənc şöbəsi olan onomastika - yunan sözü olub, Azərbaycan dilində "advermə elmi" mənasında işlənir və bütün xüsusi adların tədqiqi ilə məşğul olur. Quruluş, məna və funksiyasından asılı olma-yaraq hər bir xüsusi ad (Ülvi, Turanə, Ümid, Fərid, Alima, Günay, Elxan, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan Respublikası, Bakı Dövlət Universiteti və s.) onomastik vahid hesab edilir.

Ümumtəhsil məktəplerinin Azərbaycan dili program və dərslikləri təkmilləşdikcə orada xüsusi sözləre aid məlumatlar da çoxalır. Hətta "Ümumtəhsil məktəplerinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili programı"nda (Bakı, 1993) ilk dəfə olaraq "Lügət tərkibində ümumi və xüsusi sözlər. Xüsusi sözlerin qrupları (şəxs adları, yer adları və s.)" kimi mövzular da verilmişdir. Lakin V sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyində bununla əlaqədar məlumatlara təsadüf edilmir. Müəllimlərin ehtiyacını ödəmek məqsədilə bu mövzular haqqında daha etrafı məlumat verməyi lazımlı bilirik.

I. Ümumi (apelyativ) və xüsusi sözlər (onimlər) haqqında. Bütün xüsusi sözlər (onomastik vahidlər) dilimizin fonetik, leksik və grammatik normaları əsasında formalşasa da, onun özüne məxsus qanunları da mövcuddur. Lakin biz burada onların ancaq leksik xüsusiyyətlərini ön plana cəkirk.

Dilimizin lügət tərkibinə daxil olan leksik mənali bütün sözlər iki qrupa bölünür: 1) Ümumi sözlər; 2) Xüsusi sözlər. Xüsusi sözlerin tədqiqinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda ümumi sözlər - apelyativlər, xüsusi söz-

lər ise onimlər adlanır. Dildə ümumi sözləri ümumi leksika, xüsusi sözləri isə onomastika öyrənir. Demək, ümumi leksikaya leksik mənaları olan əsas nitq hissələri, xüsusi sözlər leksikasına (onomastik leksikaya) ancaq xüsusi sözlər daxildir. Odur ki, ümumi isimlər və ümumi sözlər terminlərini eyniləşdirmək olmaz. Çünkü birincilər ancaq ümumi isimləri, ikincilər isə bütün ümumi isimlər yanaşı, digər əsas nitq hissələrini də əhatə edir.

Bütün xüsusi sözlər tekçə ümumi isimlərdən (Lala, Qərənfil, İldırım, Polad və s.) deyil, digər nitq hissələrindən də yaranı bilər: Gözel, Yaxşı, Qaratel, Bircə, Vahid, Mine-li, Sevinc, Qorxmaz, Əliverdi, Tap-dıq, Xudaverən və s. Bu baxımdan demək olar ki, xüsusi sözlerin yaranmasında bütün əsas nitq hissələri bu və ya digər şəkildə iştirak edir.

Bəllidir ki, leksik vahidlər sadə, düzəltmə və mürekkeb sözlərdən, onomastik vahidlər isə həm sadə, düzəltmə və mürekkeb quruluşlu xüsusi isimlərdən (Afıq, Səyyarə, Məmmədli, Qorxmaz, Sevil, Bakı, Dəveçi, Sumqayıt, Ceyranbatan və s.), həm də müxtəlif quruluşlu və mənali söz birləşmələrindən ibaret olur: Nizami Gəncəvi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Səmed Vurğunun "Aygün" poeması, Qafqaz sıra dağları, Xəzər dənizi və s. V sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyində bunlar mürekkeb adlar adlansa da, elmi ədəbiyyatda onlara onomastik birləşmələr deyilir.

Məlumdur ki, ümumi sözlerin - əsas nitq hissələrinin hamisinin mü-

əyyən leksik mənasi vardır. Lakin apelyativlərdən əmələ gələn xüsusi sözlərin müəyyən mənaya malik olub-olmaması haqqında tədqiqatçılar bir-birinə zidd fikirlər söylemişlər. Bir qrup alimlər göstərir ki, ümumi sözlərdən fərqli olaraq xüsusi sözlər heç bir mənə ifadə etmir, heç bir anlayışla bağlı olmur, o ancaq aid olduğu denotati (adlandırılan obyekti) adlandırmağa xidmət edir. Digər qrup alimlər isə belə hesab edirlər ki, ümumi sözlərdən fərqli olaraq xüsusi sözlər nəinki müəyyən mənaya, hətta daha çox mənaya malikdir və müəyyən anlayışla da bağlı olur.

"Dildə mənasız söz yoxdur" (prof. Afat Qurbanov). Bu, doğrudan da, belədir. Konkret suala cavab verən, cümlədə müəyyən üzv olan xüsusi sözlərin mənasızlığı haqqında düşünmək onlara birtərəfli yanaşmaq deməkdir. Ümumi sözler kimi, xüsusi sözler də müəyyən anlayışla bağlıdır. Çünkü şəxs adları (antroponimlər) **insan**, coğrafi adlar (toponimlər) **məkan**, tarixi gün və bayram adları (xrononimlər) **zaman**, **heyvan** və **quş** adları (zoonimlər) **heyvan** və **quş**, feza cisimlərinin adları (kosmonimlər) **ulduz**, **planet**, **bürç**, **komet** və s. anlayışlarla əlaqədar olur. Xüsusi sözlerin mənasi isə danışana və dinləyənə bəlli olan hər hansı obyektin - denotatin (şəxs, şəhər, dağ, ulduz, heyvan və s.) adını bildirməsi ilə bağlıdır. Öger danışan şəxs Arif haqqında məlumat verirse, demək, o, bu adı daşıyan bütün Ariflər haqqında deyil, ancaq özünə və dinləyənə bəlli olan Arif barədə danışır. Eyni sözləri Bakı (polisonim), Toplan (zoonim), "Kitabi - Dədə Qorqud" (ideonim), Talış dağları (oronim), Kür çayı (hidronim) və s. xüsusi adlar haqqında da söylemək olar.

II. Ümumi və xüsusi sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi. Ümumi sözlər aid olduğu denotati (adlanan obyekti) ümumi, xüsusi sözlər isə birbaşa adlandırır. Ümumi sözler əvvəl müəyyən qrup obyekti bütövlükde, xüsusi sözlər isə o qrupa daxil olan obyektin birini göstərir. Məsələn, kişi - Məmməd, qadın - Asya, soy adı -

Məmmədli, ata adı - Elçin oğlu, Rəsim qızı, təxəlliş - Nizami, respublika - Azərbaycan Respublikası, şəhər - Bakı, dağ - Şahdağ, dəniz - Xəzər dənizi, çay - Vileş çayı və s.

Bu vaxta qədər onomastik tədqiqatlarda ümumi və xüsusi sözlərin sərhədi, ümumi sözlərin xüsusiyyə və əksinə çevriləməsi haqqında müxtəlif fikirlər söylemişdir. Hazırda ümumi və xüsusi sözlərin sərhədi barədə iki fikir mövcuddur: 1) Ümumi və xüsusi sözler arasında əsaslı sərhəd yoxdur. 2) Onların arasında olan sərhəd çox mürekkebdir. Ümumi və xüsusi sözler arasında ümumi əlamətlər yoxdur.

Ümumi və xüsusi sözlər arasında, əlbəttə, müəyyən sərhəd mövcuddur. Əger bu sərhəd olmasaydı, birincilər "ümumi", ikincilər isə "xüsusi sözlər" adlanmazdı. Lakin bu sərhəd keçilməz deyildir. Digər dillerdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bütün xüsusi sözler ümumi sözlərden törəyir. Amma bütün ümumi sözlərdən xüsusi sözler yaranır. Çünkü bu zaman xüsusi söz kimi işlənəcək ümumi sözün leksik mənasi, ad üçün uyarlı olması xüsusi rol oynayır. Əsası ümumi sözlərdən ibarət olan müəyyən kateqoriyalı xüsusi sözlər də yaranı bilir. Öz növbəsində, müxtəlif səbəblərdən xüsusi sözler də ümumi sözlər çevrilə bilir. Bu baxımdan ümumi və xüsusi sözləri aşağıdakı kimi gruplaşdırmaq olar.

Ümumi sözlərdən yaranan xüsusi sözlər. Onlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Ümumi söz - əsl ad: cavan şir - Cavanşir, əsgər - Əsgər, ilham - İlham, solmaz - Solmaz, qərənfil - Qərənfil, ildirim - İldirim, kor oğlu - Koroğlu və s.

2) Ümumi söz - təxəlliş: Vurğun - Vurğun, coşqun - Coşqun, hambal - Hambal, ulu türk - Ulutürk və s.

3) Ümumi söz - ləqəb: keçəl - Keçəl Həmzə, qaçaq - Qaçaq Nəbi, göyögöz - Göygöz Kosa, dərzi - Dərzi Əhməd və s.

4) Ümumi söz - şəhər adı: dəvəçi - Dəvəçi, daş kəsən - Daşkəsən, ağ dam - Ağdam, ağ daş - Ağdaş, laçın - Laçın və s.

5) Ümumi söz - kənd və qəsəbə adları: ceyran batan - Ceyranbatan, lök batan - Lökbatan, sahil - Sahil, neft çala - Neftçala, göy təpə - Göytəpə və s.

6) Ümumi söz - çay, göl və dəniz adı: arpa - Arpaçay, qabanlı - Qabanlı çayı, taxta - Taxtaçayı, qanlı göl - Qanlıgöl, şor göl - Şorgöl və s.

7) Ümumi söz - dağ adı: boz dağ - Bozdağ, ilanlı dağ - İlandağ, deli dağ - Delidağ, ağrı dağ - Ağrıdağ və s.

8) Ümumi söz - küçə, prospekt adı: istiqlal - İstiqlal küçəsi, fəhle - Fəhle prospekti, neftçilər - Neftçilər prospekti və s.

9) Ümumi söz - meydan və xiyanət adı: azadlıq - Azadlıq meydani, gənclik - Gənclik meydani, şəhidlər - Şəhidlər xiyanəti və s.

10) Ümumi söz - stansiya adları: xalqlar dostluğu - "Xalqlar dostluğu", neftçilər - "Neftçilər" (metro) və s.

11) Ümumi söz - səma cisimlərinin adı: ayı - Ayı bürcü, karvan qırarı - Karvanqırarı, qoç - Qoç bürcü və s.

12) Ümumi söz - bədii və elmi əsərlərin adları: saçlı - "Saçlı", etiraf - "Etiraf", general - "General", ədəbiyyat - "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi", yeni tarix - "Yeni tarix" və s.

13) Ümumi söz - heyvan və quş adları: boz at - Bozat, ala göz - Alagöz (inək), xinalı - Xinalı (inək) və s.

Xüsusi sözlərdən yaranan ümumi sözlər. Onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Leksik - semantik yolla yarananlar: Amper (alim) - amper, Mavsol (e.a. Kiçik Asiyada hökmədar) - mavzoley, Rentgen (alman alimi) - rentgen, Əmir As (Məhəmməd peyğəmbərin qatı düşmənlərindən biri) - ası olmaq, Fok Sal (ingilis kapitalisti, ilk dəfə dəmir yolu üzərində gözləmə məntəqəsi tikdirdiyi üçün) - vağzal, Xuliqen (XVIII əsrde mübahisə və başqasına ziyan vurmağı xoşlayan bir isändiyəli) - xuliqan, Marten (Fransa metallurqu) - marten (peçi), Febnarius (ölüm Allahı) - fevral, Mayi (Yer və kainat Allahı) - may, Yunoni (Allah adı) - iyun, Yuli (Sezar) - iyul və s.

2) Morfoloji üsulla yarananlar: a) - lar2: Nizamılər, Füzülilər, Salamovlar, Mirzəsəməndərlər və s. b) - lı4: Bakı - bakılı, Qarabağ - qarabağlı və s; c) - lıq4: məşədibadlıq, məcnunluq, hacıqaralıq; ç) - izm: darvinizm, marksizm; d) - şünas: nizamişunas: füzulişunas; e) - çi4: mollanesreddinçi, tolstoysi, hüməmtçi;

3) Sintaktik üsulla yarananlar: Rentgen şüası, Pifaqor teoremi, Koroğlu arşını, Kopernik nəzəriyyəsi, Uzun Hesen batmanı və s.

Azərbaycan tədqiqatçıları xüsusi sözlərdən sintaktik üsulla yaranan bu cür birləşmələri ümumi söz birləşmələri hesab edirlər. Lakin bunlar xüsusi ad birləşmələridir. Bu cür adlar antroponimlərdən yaranmış, antroponimik funksiyasını itirmiş və digər onomastik sahəyə məxsus xüsusi adlardır (ideonimlərdir).

Leksik - semantik yolla digər xüsusi sözlərdən yaranan xüsusi sözlər. Azərbaycan dilində bu cür xüsusi sözlər daha çoxluq təşkil edir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) Yer adlarından yaranan şəxs adları: Savalan, Misir, Elburus, Altay, Şirvan, Təbriz, Ərdəbil, İstanbul, Tiflis, Asya və s.

2) Çay və dəniz adlarından yaranan şəxs adları: Araz, Xəzər, Ceyhun, Ceyhuna, Aral və s.

3) Şəxs adlarından əmələ gelən yer adları: Cəlilabad, Heziabad, Nərimankənd, Nəsimi rayonu, Kelbehüseyn kəndi, Salahlı kəndi və s.

4) Şəxs adlarından yaranan küçə, meydan, park, bağ və s. adları: Heydər parkı, Səmed Vurğun küçəsi, Sabir bağı, Füzuli meydani və s.

5) Şəxs adlarından yaranan idarə və təşkilat adları: "Aynurə" kafesi, Şəhriyar adına Bakı Mədəniyyət Mərkəzi, M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrı və s.

6) Yer adlarının köməyi ilə yaranan idarə və təşkilat adları: Yeni Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı şəhəri icra Hakimiyyəti, Masallı rayonu Kəlbehüseynli kənd orta məktəbi və s.

7) Şəxs adlarından əmələ gelən əsər adları: "Kitabi-Dədə Qorqud", "Cavanşir" pyesi, "Koroğlu" dastanı, "Qaçaq Nəbi" dastanı, "Xosrov və Şirin" poeması, "Xiyabanı" pyesi və s.

8) Yer adlarından əmələ gelən əsər adları: "Dumanlı Təbriz" romanı, "Köhnə Bakı" romanı, "Bakı-1501" romanı, "Azərbaycan" şəri, "Heydər-babaya salam" poeması, "Abşeron" romanı, "Azərbaycan" jurnalı və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilində ümumi və xüsusi sözler, hətta xüsusi sözlərin müxtəlif kateqoriyaları arasında müəyyən sərhəd olsa da, onları bir-birindən təcrid etmək olmaz, çünki onların arasında çox möhkəm qarşılıqlı əlaqə də mövcuddur.

III. Xüsusi sözlərin qrupları. Azərbaycan dilinin lügət tərkibində xüsusi sözlər çox və rəngarəngdir. V sinfin programında "Xüsusi sözlərin qrupları" mövzusunda ancaq "Şəxs və yer adları"nın adı çəkildiyi üçün bunlar haqqında bir qədər geniş məlumat verməyi lazımlı bilirik.

1) **Şəxs adları (antroponimlər).** Şəxs adları qrupuna əsl ad, ata adı, soy adı, ləqəb, təxəllüs, titul, şəxsin sonrakı adı və s. daxildir.

1) **Əsl ad.** Bu adlar daşıdıkları funksiya və leksik menalarına görə iki qrupa bölündür: a) kişi adları; b) qadın adları.

a) **Kişi adları.** Bunlar en çox ığidilik, qoçaqlıq, möhkəmlik, dözümlülük və s. anlayışlarla bağlı olsa da, müxtəlif mənali sözlərdən də düzəldilir: Dəmir, Daşdəmir, İldırım, Polad, Qəhrəman, Qorxmaz, Mübariz, Aslan, Novruz və s.

b) **Qadın adları:** Qadın adları en çox gözəllik, zəriflik, incəlik və s. kimi anlayışlarla əlaqədar olur: Lala, Tərənə, Nazlar, Qönçə, Qərənfil, Gülüstan və s.

2) **Ata adı.** Ən qədim zamanlardan başlayaraq türk ad sistemində ata adlarından geniş istifadə olunmuşdur. Anadan olan körpənin əsl adı olmasa da, onun ata və soy adı belli olur. Ata adları rəsmi sənədlərdə "Məmməd oğlu", "Rasim oğlu" şəklində yazılır.

3) **Soy adı.** Soy adları şəxsin mənsub olduğu qəbile, tayfa, nəsil və ailənin adını bildirir. Türk xalqlarında soy adlarının işlənmə tarixi çox qədimdir. Qədim türklərdə körpə, əsasən, qəbilənin totemi ilə adlandırdığı üçün şəxsin adı onun hansı qəbiliyyətə və ya tayfaya mənsub olduğunu da bildirirdi.

Bayandır (qəbile) xan, **Salur** (qəbile adı) Qazan, **Qıpçaq** (qəbile adı) Melik, Deli Qacar (qəbile adı), Yunis Əmrə (qəbile adı), Şah İsmayıllı Səfəvi (sülale adı), Nadir şah Əfşar (qəbile adı), Ağa Məhəmməd şah Qacar (qəbile və sülale adı) və s.

Hazırda Azərbaycan ad sistemində - lı4 (Paşalı, Məmmədli), -zadə (Əfəndizadə, Ağazadə), -ov (-yev) (Fətullayev, Niyazova), -i (-vi) (Kazimi, Musəvi, Hatemi) formantlı soy adlarından istifadə olunur. XIX əsrə ov (-yev) formantlı soy adları zorla xalqımıza qəbul etdirilmişdir.

4) **Ləqəblər.** Qeyri-rəsmi adlardan olan ləqəb şəxsin ömrünün müxtəlif dövrlərində başqaları tərefində verilir və əsasən onun xarici görünüşü, xasiyyəti, peşə və məşğulliyəti və s. ilə əlaqədar olur: Kor Əhməd, Uzun Hesen, Gödək Murad, Keçəl Həmzə, Şirindil Fərid, Əkinçi Nazim, Mehərrəm Murtuz, Qaçaq Nəbi, Qılınc Qurban, Zəncir Həmid və s.

5) **Təxəllüsler.** Sənətkarların xarakteri, sənətkarlıq qabiliyyəti, peşəsi, vətəni, istək və arzuları və s. ilə əlaqədar olan təxəllüsleri əsasən onları özleri qəbul edirlər. Qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzə qədər ədəbiyatımızda təxəllüslerdən geniş istifadə olunmuşdur: Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıllı Xətaiyi, Səmed Vurğun, Mikayıl Müşfiq, X.R.Ulutürk, Memmed Araz, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və s.

6) **Titul və fəxri adlar.** Latin sözü olan "titul" Azərbaycan dilində elə "fəxri ad" deməkdir. Lakin həmişə hakim təbəqələrə xidmət edən titullar şəxsin vəzifəsini və cəmiyyətdəki mövqeyini bildirir: İbrahim xan, Qasim bəy, Sultan Səlim, Əmir Teymur, Nadir şah, Nigar xanım, Kərbələyi Teyyar, Məşədi Məmməd,

Hacı Allahşükür və s. Hal-hazırda "Azerbaycan Milli Qəhrəmanı", "Azerbaycan xalq artisti" və s. kimi fəxri adlardan da istifadə olunur.

7) İkinci (və ya sonrakı) adlar. Səxsin anadan olarkən aldığı əsl addan sonra "qazandığı" adlar qədim türklərdə ad sistemi ilə əlaqədar olardı. Bu adlar əsasən səxsin ığidliyini, qəhrəmanlığını özündə eks etdirirdi. Qədim türklərdə xanlar taxta yeni adla çıxardılar. Bumin xagan özünü İli xan elan edir. Onun ölməndən sonra oğlu Kolo "İsiqi xan" adı ilə taxta çıxır. Külli Təkin - bu, onun gəndlik adıdır, əsl adı bilinmır ("Orxon-Yenisey abidələri"). Bayandar xan (Bayandır qəbiləsinin xanı, onun əsl adı bilinmır), Buğac - buğanı, Basat - Təpəgözü öldürüyü üçün Dədə Qorqud tərəfindən belə adlandırılmışdır. Onların əvvəlki adları da bilinmır. Beyrək isə Bamsının ığidlik adıdır ("Dədə Qorqud"). Bir çox dastanlarımızda isə qəhrəmanlar, əsasən, ikinci adları ilə şöhrətlənmışlar: Rövşən - Koroğlu, Rəsul - Aşıq Qərib, Mahi-Mehr - Şahse-nəm, Meryəm - Əsli, Mahmud - Kə-rəm, Qeys - Məcnun və s.

2. Yer adları (toponimlər). Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla olar.

1) Yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları (oykonimlər); Onların da aşağıdakı növləri vardır:

a) Şəhər adları (astonim və ya polisonim). Hal-hazırda respublikamızda 60-a qədər şəhər vardır: Bakı, Sumqayıt, Lənkəran və s.

b) Qəsəbə və kənd adları (konomimlər). Respublikamızda 130-dan çox (Onlardan 115-i şəhər tipli, 10-u isə fəhlə qəsəbəsidir. Bakı şəhərinin etrafında 47 qəsəbə vardır) qəsəbə, 4 minə yaxın kənd vardır. Qəsəbə adları: Göytəpə, Boradı-gah, Buzovna və s. Kənd adları: Şə-rəfə (Masallı r.), Gülbəndə (Ağdaş r.), Deymədağlı (Berdə r.) və s.

2) İnzibati-ərazi adları: (xoroni-milər). Bunları da əsasən 3 qrupa ayırmalı olar: a) İnzibati xoronimlər. Buraya dövlət, vilayət və rayon adları daxildir. Azerbaycan Res-publikası, Türkiyə Respublikası

və s. b) Şəhər xoronimi. Buraya küçə, prospekt, meydan, qəbiristan və s. adları daxildir: Azadlıq meydanı, Şəhidlər xiyabani, Nəsimi bazarı və s. c) Təbii xoronimlər: Şirvan düzü, Muğan düzü, Lənkeran-As-tara zonası və s.

3) Dağ, təpə, zirvə və s. adları (oroni-milər): Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, və s.

4) Okean, dəniz, göl, çay, kanal, bulaq adları (hidronimlər): Sakit okean, Xəzər dənizi, Mingəçevir su anbarı, Samur-Dəvəçi kanalı, Cey-ranbatan gölü, Abşeron körfəzi və s.

3. Heyvan və quş adları (zoo-nimlər). Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla olar:

1) At adları: Ağ bədöy, Gök bədöy, Boz ayğır, Qonur at, Keçər ayğır, Duru ayğır ("Kitabi-Dədə Qorqud"), Şəbdiz (N.Gəncəvi), Qor at ("Qaraoglu"), Qırat, Kehernişan, Dürat ("Koroğlu"), Boz at ("Qaçaq Nəbi"), Zaman, Dilboz, Sıstafon, Matematik, ("Yeni Müsavat"), Sərtib, Meymun, Əlyetməz (X.Natəvanın atları) və s.

2) İnek adları: Qızıl (S.S.Axundov), Maral (S.Vurğun), Günsə, Böyük Mercan, (İ.Əfəndiyev), Xına, Alabəzek, Ağbaş, Sarıqız, Durna (Ə.Əliyev), Sarı, Dəcəl, Muştuluq (C.Əlibeyli), Mercan, Qaragöz, Dunay, Sarıgül (M.Ibrahimov).

3) İt adları: Kaşdan, Mundır (N.Vəzirov), Bollu, Bozdar, Axtar, Şəngül (S.S.Axundov), Mars (C.Məmmədquluzadə), Gümüş, Tirme, (Ə.Haqverdiyev), Qənbər (Ə.Vəliyev), Alabaş, Qurdbasar (İ.Əfəndiyev), Toplan, Pələng, Bəbir və s.

4) Qoyun və keçi adları: Mərcan, Muncuq, Yonca, Boz keçi, Ala-bula keçi, Ağsaqqal, Təkə, Başçıl, Çəpiş, Qarabuynuz, Mant-yor (ağaca çıxdığını görə) və s.

Bunlardan başqa, canlı dildə və bədii ədəbiyyatda çoxlu pişik - Məstan, Mesi, Mərcan, Alagöz, Ovçu, Xorxor, Qızxanım, Naznaz, Vasva-sı, Qaçaq, və s., kel - Təpəl, Mustafa keli, Alişan keli və s., dəvə - Qara nər, Narın, Lök, Ağ nər, Boz də-və və s. adlarına da təsadüf olunur.

Xəbər verildiyi kimi 2002-ci il aprelin 6-7-de "Müasir təlim metod-larından istifadə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərti kimi" mövzusunda XXIV respublika pedaqoji mühazirələri keçirilmişdir. Pedaqoji mühazirələr təhsil İslahatı programının və 2001-2002-ci dərs ilinin "Təhsildə keyfiyyət illi" elan edilmesi haqqında Təhsil Nazirliyinin 28.08. 2001-ci il tarixli 912 sayılı əmrinin tələblərinə uyğun olaraq, təlim-terbiyyə prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji kollektivlərde yaradıcılıq və təşəbbüs-karlıq meyllərinin gücləndirilməsi, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin aşkarılması baxımından faydalı tədbir kimi diqqəti çəkir.

Təhsil Naziri M.Merdanovun əmri ilə pedaqoji mühazirələrin nəticələrinə görə 71 müəllim I, 88 müəllim II, 78 müəllim isə III dərəcəli diplomlara layiq görülmüşdür. Bunların arasında Azerbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri de vardır.

Aşağıda I dərəcəli diploma layiq görülmüş Cəlilabad rayonundakı Kövüz-bulaq kənd 2 sayılı məktəbin müəllimi Mətanət Şahəliyeva və II dərəcəli diploma layiq görülmüş Ucar rayonundakı Alpout kənd 2 sayılı məktəbin müəllimi Fazıl Behramovun məruzələrini kiçik ixtisarla dərc edirik.

MÜELLİM-ŞAGIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNİN KEYFIYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Mətanət ŞAHƏLİYEVA,
Cəlilabad rayonundakı Kövüz-bulaq kənd 2 sayılı məktəbin müəllimi.

Müstəqil Azerbaycanın gələcəyi mü-kəmməl məktəblə və yüksək səviyyəli təhsilə bağlıdır. Müstəqil ölkəmizin sa-babı onun təhsil sistemini dünya standartları səviyyəsində yenidən qurmağı zərurətə çevirib. Son illərdə təhsil sahəsində aparılan məqsədönlü islahat şagirdlərin bilik və bacarıqlarının dünya təhsil sistemine cavab vermesi istiqamətində ilkin addımların atılmasına imkan vermişdir. Bu da həqiqətdir ki, dünya bütün sahələr üzrə durmadan dəyişir, inkişaf edir. Bu dəyişmenin önündə isə təbii ki, gənc nəslin yetişdirilməsi durur.

Bu gün gənc nəslin terbiyə edilməsi üçün hər bir müəllim aşağıdakı şərtləri diqqət merkəzində saxlamalıdır:

1. Müəllim-şagird münasibətlərinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi.

2. Yeni təlim metodlarının tətbiqi.

3. Təlim prosesində yeni iş üssüllənn-dən istifadə.

Əger biz bu gün qabiliyyətli, yüksək intellektual səviyyəli, insanların yetişdirilməsindən səhəbet açıqsa, bunu dünən-ki məktəbin ölçüleri çərçivesində həyata

masına soyuq münasibet besleyirler. Məktəb birmərəbəli, dərisqlə otaqları olan binada yerləşirdi. Təyinat alıb buraya gələndə məni bir məsələ düşündürdü: kənd sakinleri məni necə qarşılayacaq? Özümü və fənnimi uşaqlara sevdire biləcəyəmmi? Bilirdim ki, müəllim işlədiyi şəraite alışmalı və ona uyğun hərəkət etmeli, özünü insanlara sevdirməli və dərs dediyi hər bir şagird haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Ona görə de işlədiyim ilk gündən başlayaraq hər bir şagird haqqında sorğu apardım, bunu ayrıca dəftərdə qeyd etdim. Sonra isə şagirdlərə necə ünsiyət yaradacağımı planlaşdırıldım. 1. Şagirdlər məni təkcə müəllim kimi deyil, həm də ana kimi qəbul etməlidir. 2. Şagird mənə onun daxili dünyasını duyan bir varlıq kimi baxmalıdır. 3. Şagird məni özünün sırlı dünyasının sirdəsi bilməlidir. Buna nail olmaq üçün işlədiyim ilk gündən kəndin xeyrində, şərində oldum. Yerli şəraite uyğun olaraq onlarla hem müəllim kimi, həm də onların dərдинə qalan yaxın bir adam kimi ünsiyət yaratdım. Yaşlı adamlarla ünsiyət yaradıb, qızların oxuması, onların gələcəkdə cəmiyyətə layiq bir vətəndaş kimi yetişməsində təhsilin rolunu izah etdim. Bu isə öz müsbət nəticəsini verdi.

Şagirdlərle ünsiyətə girmək, səmimi münasibət yaratmaq mənim üçün çətin olmadı. Məhz elə bu, ədəbiyyat fənninə şagirdlərin də böyük maraq və məhəbbət yarada bilməyinə imkan verdi. Çox az bir vaxtda şagirdlər öyrəndikləri bedii əsərlərlə bağlı fikir və düşüncələrini çəkinmədən mənimlə müzakirə etməye başladılar. Ədəbi qəhrəmanlara münasibət bildirən, onların xarakter və emellerini dəyərləndirməyə çalışın şagirdlər məni özlərinin yaxın məshəhətçisi kimi qəbul etdilər. Deməli, şagird-müəllim münasibətinin özülü möhkəm qurulanda təhsilin keyfiyyətindən söhbət açmağa dəyer. Çünkü, müəllim şagirddə təkcə fənninə deyil, həm də özüne, şəxsiyyətine maraq oyada bilməlidir. Deməli, maraq şəxsiyyətin inkişafında əsas rol oynayan vasitələrdən biridir. Şagirdin hər bir yaxşı cehəti müəllim tərefindən qiymətləndiriləndə, şagirddə özüneinam hissi güclənir və qorxu hissi aradan qalxmış olur. Dərs dediyim VIII sinifda özüne qarşı tələbkar olmayan Taleh adlı şagird intizamsızlığı ilə seçilirdi. Çox zaman yoldaşlan onuna oturub-durmur, söhbət etməkdən qaçırdılar. Müşahidələrdən belə nəticəyə

gəldim ki, bu şagird üçün nəsihətçi olmaqdan uzaqlaşış onda əxlaqi biliyi öz davranışında tətbiq etmək meyli və adəti yaratmaliyam. Bunu isə bir sözə həyata keçirmek mümkün deyildi. Dərsdə tez-tez ona müraciət etməyim "Taleh, ağıllı oğlum, sen bu gün zəif cavab verdin, amma inanıram bundan da yaxşı cavab vere bilərsən". Və yaxud "Taleh, al yazı işi dəftərlərini uşaqlara payla". Çox zaman isə "Taleh, balacalarla olan rəftarından çox razıyam, təbəkkət etməsen sən her şəyə qadir ola bilərsən". Onun əxlaqi hərəketlərindən yoldaşlaşmanın yanında razılıq hissi ilə danışmagım Talehi büsbüütün deyisdirdi. Zəif oxuyan Taleh az vaxt içərisində orta səviyyəli şagirdlərin cərgəsinə qoşuldu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müəllim şagirdlərini mükemməl tanımlı, təlim-terbiyə üsullarından kompleks şəklində istifadə etməlidir.

Müəllim dərs dediyi hər bir şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmalı, şagird tərefindən yol verilən nöqsanın onun özü tərefindən aradan qaldırılmasına şərait yaratmalıdır. Amma unutmamalıq ki, biz düşünən, ətraf alemi dark edən varlıqla işleyirik. O varlıq ki, ətraf alemi özünməxsüs şəkilde anlaysın, biz müəllimlərin başa düşmədiyi tərzdə duyar və özü üçün nəticə çıxarı. Apardığım müşahidələrdən belə nəticəyə gəldim ki, müəllim-şagird münasibətində çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Müəllim tərefindən sehv bir hərəkət şagirdə ağır təsir bağışlaya bilər. Müəllimin düşünülmüş hərəkəti isə onu həyata bağlayar. Ən çətin şagirdi belə məhəbbət və məhrİbanlıqla ram etmək mümkündür. Bir şərtlə ki, bu məhəbbət şagird tərefindən səmimiiliklə qarşılınsın. Şagird bu məhəbbəti kənar məhəbbət kimi deyil, ananın övlada olan məhəbbəti kimi başa düşməlidir. Bu məhəbbət o vaxt yaranar ki:

- müəllim şagirdə təkcə bilik verməklə vəzifəsini bitmiş hesab etməsin;
- müəllim şagirdlərin arasında tez-tez olsun, "şagird-müəllim münasibəti necə olmalıdır" mövzusunda onlarla diskussiyalar keçirsin;

- müəllim rəftarında səmimi olsun, ürəyindəki alovlu məhəbbətə şagirdi daxilən qızdırınsın, çətin tərbiyə olunan, zəif oxuyan şagirdə belə ana qayğısı ilə yanaşıb biganeli, laqeydiyi özüne yaxın qoyması. Apardığım sorğudan mənə məlum oldu ki, valideynlərindən məhrum olmuş şagirdlərim də var. Başa düşdüm ki, bu şagirdlərə mən həm

müəllim, həm də "ana" olmalıyam. Müşahidə etmişdim ki, valideynlərindən məhrum olan uşaqlar daha çox kövrək olurlar. Müəllimin onlara dediyi adı bir söz çox zaman eks təsir bağışlayır. Dərsdən yayınmağa, yoldaşlarından kənar gəzməyə meyli olurlar. Onları tez-tez yanına çağırıb, dərslərle maraqlanır, yoldaşlarından xəbərsiz ehtiyac duyduqları əşyaları (kitab, dəftər, paltar və s.) alır, xəstələnəndə onlara baş çəkirdim. Az keçmədi bu uşaqlar mənə bağlanmaqla bərabər, mənə ciddi maraq göstərməyə başladılar. Tezliklə zəif oxuyan bu uşaqlar orta səviyyəli şagirdlərə çatdırılır. Deməli, səmimi münasibət mülliimlə şagirdləri doğmalaşdırır. Doğru deyirlər ki, mülliim üçün en böyük mükafat onun əməyinə şagird tərafından verilən qiymətdir. Bu yaxınlarla XI sinifde "Mən kimdən nümunə götürürəm" mövzusunda inşa yazardım. A.Aynur inşasında yazar: "Mən mülliimin həyatını şairə Heyran xanımın həyatına bənzədirəm. Mülliiməm bize bağlı olduğu üçün doğmalarından uzaq düşmüs, cəmiyyətdə layiqli yer tutmağımız üçün mübarizə aparmağa məcbur olmuşdur". Başqa bir şagirdim - C.Nərim isə yazar: "Mən mülliiməm R.N.Güntekinin "Çalıquşu" romanının qəhrəmanı Fəridəyə bənzədirəm. Fəridənin şagirdlərə olan məhəbbətini, özüne olan hərəketini mülliiməmdə görürəm. Mülliiməmin məhəbbətini ana məhəbbəti qədər doğma bilirəm..."

Bu gün şagirdlərim məndən nümunə götürürlərsə, bu mənim əməyime verilən en yüksək qiymətdir.

Şagirdlərimi daha yaxşı tanımaq, işimi səmərəli qurmaq üçün belə bir iş əsərləndən istifadə etdim. Her bir şagirdin adını, soyadını, atasının adını yazıb, elifba sırası ilə kataloqda yerləşdirdim. Orada eksini tapan kartoçkada şagirdin kimli yoldaşlıq etdiyini, onun nəyə maraq göstərdiyini müəyyənləşdirdim. Yaxşı oxuyan şagird, zəif oxuyan, həmçinin davranışında qüsurlara yol verən şagirdlə dəstlüq edəndə, çox zaman ikinci tərif birinci tərəfa güclü təsir göstərmiş olur. Mən bunların qarşısını necə aldım?

- 1. Hər bir şagirdlə fərdi səhəbət etdim.
- 2. Səhvərini başa saldım, gələcəkdə onu nələrin gözlədiyini izah etdim.

Nəticədə hər bir şagirdin həyata baxışını öyrəndim, həyat şəraiti ilə ətraflı tanış oldum. Bu isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xeyli kömək göstərdi. Deməli, şagirdə qayğı bəsləyib, onun

arzularına hörmətlə yanaşmaq, onu təhsilə ruhlandırmak deməkdir. Bəzən məktəb təcrübəsində belə fikir eñidir: Filankəs yaxşı müəllimdir, ancaq şagird onun fənninə maraq göstərmir. Bu sual məni düşündürdü. Müşahidələrdən belə nəticəyə gəldim ki, müəllim tekke bilik verməklə kifayətlənməlidir. O, təlim prosesində şagirdlə özü arasında elə əlaqə yaratmalıdır ki, keçilən mövzu şagirdlərin eksəriyyəti tərefində mənimsənilsin. Mən özümlə şagird arasındadə əlaqəni aşağıdakı şəkildə qururam:

1.Təlim prosesində şagirdlə özüme hörmət, məhəbbət hissi oyadram.

2. Şagirdlə müştəqil düşünmək və işləmə imkanı verirəm.

3. Yeni mövzunun izahından sonra materialın şagird tərefindən necə mənimsənildiyini aşkara çıxarıram, qaradığına dərsdəcə qiymət verilməsinə nail oluram.

Müəllim-şagird münasibətlərinin bir qolu da sinifdəki bütün şagirdlərin təlim fealiyyətinin izlənilməsidir. Mülliim sinifdəki zəif, orta, qüvvəli şagirdləri müəyyənləşdirib, gerilemə səbəblərini tapmalıdır. Məhz bundan sonra təsiri tədbir görmək mümkün olur. Dərs dediyim siniflərin birində müşahidə etdiyim faktı xatırladıram. Şagird E. təlimə ciddi münasibəti ilə seçildi. Büyük rəğbətim qazanan bu şagird həm də azdanışan idi, ürəyini çətin açırdı. Tədris ilinin ortalarında dərsə hazır gelmediyini hiss etdim. Bu, çox çəkmədi, amma az sonra yenə təkrar olundu. Xeyli müşahidədən sonra aşkara çıxardım ki, bu şagirddə lirik əsərlərə maraq yoxdur. Nəşr əsərlərinin mezmənunu asanlıqla qarayran, eserin məzmununu yaradıcı danişan, obrazlara müstəqil qiymət verməyi bacaran E. lirik əsərləri oxumağa əzəblə iş kimi baxırdı. Çətinli bunu aşkara çıxarmağım idi. Həmin şagirdə ana mövzusunda yazılın bir neçə eləvə şer verdim. Sonra onunla birlikdə bu əsərləri təhlil etdik, şagirdimi şer mülliiflərinin hissələrinə şərik etməyə çalışdım. Bu əlaqə sonra da davam etdirildi və şagirdimdə nəzm əsərlərinə marağın yaranmasına nail oldum.

Mülliimin vəzifəsi təkcə bilik vermək deyil, o, həm də gələcəyə tam, yeni, yüksək əxlaqi sifətlərə malik şəxsiyyət hazırlayırlar. Bəli, dərs dediyim hər bir şagird bir dünyadır. Gərek bu dünyadan qapılanı açıb, oraya daxil olmayı bacaraşan və bu dünyada elə işlə yandırasan ki, ondan başqaları da pay ala bilsinlər.

PROQRAMLAŞDIRILMIŞ SÜJETLİ ALBOMLARDAN İSTİFADƏ

Fazil BƏHRAMOV,
Ucar rayonundakı Ş.Həsənov adına
Alpout kənd 2 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Böyükəkde olan gənc neslin hərəfi inkişafına, onların dünyagörüşünün formallaşmasına, bir şəxsiyyət kimi hazırlanmasına qayğı gündən-günə artır. Bu gün məktəbin qarşısına qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi fənlərin necə tədris edilməsindən çox asılıdır. Fənlərin tədrisinin təkmilləşdirilməsinə çalışmaq, həmin fənni tədris edən müəllimin öz üzərində işləməsi, yeni biliklər yiyələnməsi, bir sözlə, yeni pedoqoji təfakkür və səriştəyə malik olmasının deməkdir. Burada her bir müəllimin pedaqoji ustalığından, yaradıcılıq axtarışlarından çox şey asılıdır. Təbiidir ki, hər kəsin öz əslubu, öz mövqeyi də burada meydana çıxır.

Akademik M.Mehdizadə yazırı: "Şagirdlərin mənimseme prosesi həm "canlı müsahibədən...", həm də geniş ölçüdə müəllimin "canlı sözündən" başlanır". Bu, söz seneti olan bədii edəbiyyatın qarvanılmasında da özünü göstərir.

Məktəblərimizdə ədəbiyyat tədrisinin əsas məqsədi yazıçının heyat və yaradıcılığı ilə şagirdləri tanış etməkdir. Ədəbiyyat təliminin əsasında bədii əsərlərin mənimsdilmesi dayanır. Deməli, bədii əsərlərin öyrədilməsi onun məzmunu, ideyası, yazılışı tarixi dövr, surətlərin daxili aləmi, müəllifin istifade etdiyi bədii təsvir vasitələri və s. barede dolğun təsəvvür yaradılmasını nəzərdə tutur. Ədəbiyyat fənni tam mənası ilə yaradıcı iş tələb edən kursdur. Bu kursun tədrisində əyanlıkdən istifade səmərəli nəticə verir.

Biz müəllimlərdən az müddətde şagirdlərə daha çox bilik vermək və onlarda müstəqil düşüncə formalasdırmaq tələb olunur. Bu, müasir dərsə verilen tələblərdəndir. Həm də tələb edilir ki, şagird mövzunu sinifde, dərs prosesində öyrənməlidir. Bu tələbləri uğurla yerinə yetirmək üçün mən də səmərəli üsul və vasitələrdən istifade etməye çalışıram.

Artıq deyildiyi kimi, orta məktəbin yuxarı siniflərində bədii əsərlərin tədrisine geniş yer verilir. Lakin həmin siniflərdə tədris edilən bədii əsərlərin çoxunu elda etmək mümkün olmur. Bu, ədəbiyyat

müəllimlərini ciddi çətinlik qarşısında qoyur. Mən bu çətinlikləri aradan qaldırmam üçün keçəcəym əserin məzmununu ehətə edən süjetli illüstrasiyalardan istifade etməyi vacib sayıram. Bunun üçün həmin əsərlərə əvvəlcəden illüstrasiyalar çəkiriş. Həmin illüstrasiyalar dan istifade böyük effekt verir. Məsələn, VIII sinifde M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" əserinin tədrisi üçün aşağıdakı illüstrasiyaları hazırlamışam.

- 1) Heydər bayın Sona xanımın görünüşünə gəlməsi;
- 2) Heydər bəy, Əsgər bəy və Səfer bayın Hacı Qaranın dükənəna gəlməsi;
- 3) Hacı Qaranın səfərə hazırlaşması və Tükəzin erine mane olmaq istəməsi;
- 4) Hacı Qaranın çaya düşməsi və bəylərin onu xilas etməsi;
- 5) Hacı Qara, Tükəz, Heydər bəy və Sona xanım naçalnikin hüzurunda.

Şagirdlər əsərin məzmunu ilə tanış olduqca həmin şəkilləri nümayiş etdirir. Hər bir şəkin altında yazılış sitatları da şagirdlərin nəzərəne çatdırıram. Sonra əsərin məzmunu ilə elaqədar olaraq aşağıdakı müsahibəni aparıram.

M: Birinci şəkilde ne təsvir edilmişdir?
Ş: Birinci şəkilde Sona xanımın alaçığın yanında durub Heydər bəyi gözleməsi təsvir edilmişdir. Sözleşdikləri kimi, Heydər bəy Sonanı qaćırmalı idi. Lakin Heydər bəy bunu özüne ar bilir. Borc pul tapıb toy edəcəyini söyləyir. Sona xanım razılaşır. İndi qaćırmasını tələb edir. Anasının Sona xanımı çağırması onların sohbətini yarımcıq qoyur. Sona xanım evə, Heydər bəy isə dostlarının yanına, Hacı Qaradan borc pul almağa gedir.

M: Bəs ikinci şəkilde ne təsvir edilmişdir?

Ş: Bu şəkilde Hacı Qaranın dükanı təsvir olunmuşdur. Heydər bəy, Əsgər bəy və Səfer bəy qaćaq mal almağa getmek üçün Hacı Qaradan borc pul istəyirlər.

M: Hacı Qara onları necə qarşılary?

Ş: Bəylər müştəri hesab eden Hacı Qara onları gülerüzə qarşılıyır, tüütün, tənbəki təklif edir. Lakin borc pul almağa gel diklərini biləndə onları qovur, tüütün istəyən

bəylərə oğlu Bədəlin canına and içir ki, nə tüütün, nə də tənbəki yoxdur, qurtarın.

M: Necə oldu ki, onlar Hacı Qaranı borc pul verməyə razi saldılar?

Ş: Bəylər Hacı Qaraya yüz manata on beş manat qazanc verəcəklərini söyledilər. Qazanca həveslənən Hacı Qara borc pul verməkə barəbər, onlarla birləkde qaćaq mal alverinə getməyə də razi oldu.

M: Üçüncü şəkildə hansı hadise təsvir olmuşdur?

Ş: Bu şəkildə Hacı Qaranın səfərə hazırlaşması təsvir olunmuşdur. Hacı Qaranın sandıqda pul kisəsini, yaraqları götürüb səfərə hazırlaşdığını görən Tükəz onu tülükdən də qorxaq adlandırir. Hacı Qaranın xəsisiliyini üzüne vurur. Açıqca söyləyir ki, sən ölsən, arvad-uşağın doyunca çörək yeyer. Hetta Hacı Qarani "murdar" adlandırır.

Bu mərhələdə şagirdlərin birinə Hacı Qara ile Tükəzin şəklin altında yazılış dialoquunu oxudub başqa şəkildeki təsviri söyleməsini təklif edirəm.

M: Kim bu şəkildə təsvir olunan hadisəni danışar?

Ş: Bu şəkilde qaćaq mal alverindən qaydının Hacı Qaranın suya düşüb boğulması təsvir olunub. Hacı Qaranın oğlu Bədəl atasının boğuldugunu görüb onu xilas etmələrini bəylərdən xahiş edir.

Bəylər Hacı Qarani çaydan çıxanlar.

M: Bəs bu şəkildə hansı hadise təsvir edilib?

Ş: Bu şəkilde "günahkarlar" naçalnikin hüzurundadırlar. Heydər bayın yenice toy etdiyini bilən naçalnik Sonanın Heydəri bir də qaćaq mal alverinə buraxmayaçaq haqqında verdiyi sözə inanıb onu zəminə buraxır.

Sualları elə qururam ki, birinci şagirdin cavabını ikinci, ikincinin cavabını üçüncü və s. tamamlayır. Bu əsulla ən zəif şagird bele mövzunu sinifdə mənimseyir, şəkillər üzrə sərbəst danışa bilir. Bu müsahibədən sonra şagirdlərə tapşırıram ki, Hacı Qaranın xəsisiliyini təsdiq edən nümunələri əsərdən seçib yazuşsınlar. Bu, əsərin təhliliyinə və inşa yazaq hazırlıq məqsədi de daşıyır.

Növbəti dərsdə mövzuzu müsahibə ilə yada salınır, bir neçə şagird əsərin məzmununu hissə-hissə danışdıqlan sonra şagirdlərdən Hacı Qaranın xəsisiliyini subut edən nümunələr söyleməyi tələb edirəm. Bu nümunələr, əsasən, aşağıdakılardan ibaret olur:

- Hacı Qaranın xəsisiliyini atası üçün quran oxuyan mollaya pul verməməsinə də görürəm;

- Bəyləri müştəri hesab edən Hacı Qara onlara tüütün, tənbəki təklif edir. Elə ki, onların borc pul üçün geldiklərini biləndə qovur, tənbəki istəyən bəylərə yalandan oğlunun ölümüşünə and içir ki, tüütün de, tənbəki də qurtarır;

- Hacı Qaranın xəsisiliyini bir də onda görürük ki, arvad-uşağına doyunca çörək vermir. Arvadı Tükəz onun ölümünü arzulayıb, onu "murdar" adlandırır;

- Hacı Qaranın gözü puldan doymur. O, bəylərə sələmine borc verməkdən başqa, onlarla birləkde qaćaq mal alverinə gedir. Halbuki Tükəzin dediyi kimi, o qorxaqdır;

- Hacı Qaranın xəsisiliyini nökəri Kərəməlinin dilindən eşidirik. Suda boğulan atasını xilas etmək üçün bəylərə yalvaran Bədəl deyir ki, qoy olsun, pulları sənə qalsın. Doyunca xərcə;

- Hacı Qaranın xəsisiliyi bir də onda-dir ki, naçalnik onu bağışlayır və malla-nı özüne verir. Ancaq Hacı Qara bildirir ki, murovlar onun bir abbasını götürüb, onu da versinlər (bu faktla həm de naçalnik divanxanasında işleyən murovların rüşvətxor olduğunu şagirdlərə izah edir).

Təcrübə göstərir ki, süjetli şəkillər üzrə apanlanış bədii əsərə böyük mərəq doğurur. Ən zəif oxuyan şagird bəle əsərin məzmununu mənimseyir. Eyni zamanda şagirdlərə nəzəri məsələləri asanlıqla başa salmaq olur. Belə ki, əsərin süjet xəttini, kompozisiyاسını şagirdlər şəkillər üzrə asanlıqla müəyyənlediridir. Bu iş əsullenin əhəmiyyəti çoxdur; şagirdlərin dərsə marağını artırır, müsahide qabiliyyətini inkişaf etdirir, bədii zövqlərinə zənginləşdirir. Bu məzmunda aparılan iş məktəblilərin şifahi nitqinin inkişafına əhəmiyyətli təsir edir.

Yuxarı siniflərde tədris etdiyim aşagıdakı əsərlər üçün süjetli illüstrasiya albomlar hazırlamışam və dərslərimdə onlardan geniş istifade edirəm:

1. M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" komedyası.
2. S.Rəhimovun "Mehman" povesti.
3. Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması.
4. S.Vurğunun "Vaqif" drami.
5. S.Rüstəmin "Ana və poçtalyon" əseri.
6. N.Nərimanovun "Nadir Şah" faciəsi.
7. N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxredin" faciəsi.

Təcrübə göstərir ki, irihəcmli əsərlərin tədrisində illüstrasiya albomlardan istifadə edilməsi əsərin təhlilinin də səmərəli apanmasına imkan yaradır.

Dərslik düşündürməlidir

Fərqanə ŞİXVƏLİYEVA,
Sumqayıt şəhərindəki 22 sayılı məktəbin müəllimi.

Tələbelik illərində müellimlərimdən tez-tez eşidirdim: "Yaxşı müəllim şagirdini düşündürməlidir", "Təlim prosesində şagirdləri axtarışlara qoşmaq, tədqiqatçı mövqeyində qoymaq lazımdır", "Şagirdləri məlumatla yüklemək yox, müstəqil fikir söyleməye alışdırmaq lazımdır" ve s.

Müəllimliyə başlayandan az sonra bu deyilənlərin vacibliyini başa düşdüm. Lakin bunu da özüm üçün aydınlaşdırıldım ki, bu məsələdə tekce müəllimin seyi kifayət deyil. Bu vezifənin uğurlu həllində dərslik müəllime yardımçı olmalıdır. Ister dərslikdəki mətlərlərin məzmunu, isterse də sual və tapşırıqların tələbi şagirdlərdə müstəqil düşüncənin, öyrəndiklərinə qiymət vermek bacarığının inkişafına imkan yaratmalıdır.

Bu baxımdan ədəbiyyat dərsliklərində vəziyyət necadır?

V-VIII siniflərin dərsliklərində fəqli vəziyyət müşahidə olunur. Doğru deyirler ki, şagird düşüncəsi, şagird axtarışı sualdan başlanır. Təlim prosesində sualları şagirdlər həm müəllimləndən eşidir, həm də dərsliklərdən oxuyurlar. Aydır ki, müəllimlərin heç de hamısı xüsusən, gənc müəllimlər düşündürücü sual və tapşırıqların hazırlanmasında yüksək sənət göstərə bilirlər. Buradan bir daha aydın olur ki, dərsliklərdə nümunəvi sual və tapşırıqların verilməsi çox vacibdir. Müşahidələrindən bilirəm ki, hətta yaşı, təcrübəli müəllimlər dərslikdəki sual və tapşırıqlardan addimbaşı yaranırlar. Bu mənada yararlanırlar ki, həm də prosesində onlardan istifadə edirlər, həm də sualların esasında yenilərini hazırlayırlar. Deməli, dərslikdəki sual və tapşırıqlar müəllimin və şagirdin fəaliyyətinə istiqamət verən mühüm vasitədir. Dərsliyə, əsasen, məzmunla bağlı sualların daxil edilməsinin ne dərəcədə yanlış olması burada ayndıca görünür. İşlədiyim V və VIII siniflərin dərsliklərinə münasibətimi bildirməkələ fikirlərimi hemkarlarımı bölüşmək isteyirəm.

Tədrisine V sinifdə 2 saat ayrılan "Buz heykəl" hekayəsi düşündürücü sualların verilməsi, yaradıcı xarakterli müstəqil işlərin təskili baxımdan olverişli materialdır. Təessüf ki, bu sinif ədəbiyyat dərsliyində əksini tapan sualların, demək olar, hamisi məzmunu xatırlatmayı tələb edir. Birin-

ci sual belədir: "Hekayada təsvir olunan hadise ilin hansı fəslində baş verir?"

Bu sual şagirdlərin yaddaşını yoxlamaya xidmət edir. Hekayanın birinci cümləsini ("Qırq birinci ilin qışı") xatırlayan şagirdlər (ən zəifləri belə) çətinlik çəkmədən cavab verirlər. Həm də axı bütün həkaye boyu qış gecəsinin sərtliyindən danışılır...

İkinci sual da ("Ananın körpəsini bağırına basıb qaçmasına səbəb ne idi?") yalnız məzmunun xatırladılmasını teləb edir.

Diger sualda da ("Ana körpəsini şaxtadan qorumaq üçün nə etdi?") həkayenin məzmununu xatırlatmaq məqsədi ön plana çıkmışdır. Təcrübəmdən bilirəm ki, şagirdlər bu suali eşidən kimi həkayədəki təsvirleri ("Ana kəskin bir hərəkətə əynindəki yun jaketini çıxardı və bərk-bərk körpəsini büküb bürgeleyir...", "Ana bu dəfə başından qalın şalını da qopardır və yene körpəsini büküb-bürmələyir", "Ana yənə bir elilə əynindən ne isə qopardır və bir elilə əynindən ne qopardırsa hamisini bir-bir körpəsinin üstüne qalaqlayır") çətinlik çəkmədən yenidən danışırlar.

Dərslikdəki "Yazıçı həkayəni nə üçün "Buz heykəl" adlandırb?" - suali da şagirdlərin eqli müstəqilliyinin inkişafına kömək edən vasitə kimi qiymətləndirilə bilir.

Nəzərən əsərlərinə aid olan sual və tapşırıqlar da qənaətəbəxş deyildir. Şer dilinin gözəlliyyinə, obrazlılıq yaradan vasitələrə diqqətin yetirilməməsi de təessüf doğurur. Ə.Kürçayının "Gel, baharım, gel" adlı şəri bədi gözəlliyi, obrazlı deyimlərin bolluğu ilə diqqəti çəkir. Bunun xatırladılmasında müəllimləri narazı salır. Bu şərəfələr dərslikdə verilen suallar təcrübəli, serişteli müəllimləri təmin etmir. Şer də ilin hansı fəslinin gəlməsi arzu olunur?, Şerde hansı bayramdan danışılır?, Öyrəndiyiniz Novruz adetləridən hansıları serdə təsvir edilib?

Bu sinfin dərsliyində şagirdləri müstəqil fikir söyleməyə yönəldən müqayisə xarakterli suallardan da çox nadir hallarda istifadə edilmişdir.

VIII sinif ədəbiyyat dərsliyində vəziyyət xeyli ferqlidir. Bu dərslikdə yeni yol seçilmişdir, yeni bədi əsərlərin məzmunu ilə bağlı suallar ayrıca verilmişdir. Bu, həm şagirdin, həm də müəllimin işini xeyli

asanalasdırmış, fəaliyyətlərinin səməreliliyinə imkan yaratmışdır.

Bədi metnərin məzmunu ilə əlaqədar olan suallar iki cəhətdən diqqəti celb edir; birincisi deqiqiyi ilə seçilir və elə bununla da şagirdləri konkret cavab verməya istiqamətləndirir. İkinci isə əsərin məzmunundakı mühüm, başlıca olanlara diqqət çekilir. Bu suallarda, həmcinin, ədəbi növünən və janrlann özünəməxsusluğunu nəzərə alındığından müəllimin işi xeyli asanlaşır. Müxtəlif ədəbi növdən olan əsərlərin məzmunu ilə bağlı suallara diqqət edek.

"Hacı Qara" komedyasının məzmunu ilə bağlı birinci sual belədir: "Heydər bəyin monoloqu xatırlayın. O nədən şikayətlərinidir?"

Bu sual (elecə də məzmunla əlaqədar digər suallar) tekce məzmunun necə qavranıldığını aşkar çıxarmağa imkan vermekle məhdudlaşdırır, həm də obrazın - Heydər bəyin təhlili üçün zəmin rolunu oynayır. Heydər bəyin monoloqu xatırlamalı olan şagird bu obrazın xasiyyətindəki başlıca cəhətləri aşkarlayır, onun şikayətlərinə diqqət yetirmək qarşılaşdığı problemi anlayır.

İkinci sual da ("Hacı Qaranın monoloqu xatırlayın. Onun narazılığının səbəbi nə idi?") Hacı Qaranın necə insan olması barədə ilkin təsəvvürün qazanılmasına səbəb olur, həmcinin, monoloğun məzmununun qarvanılma səviyyəsini aşara çıxarmağa imkan verir.

Üçüncü sual ("Heydər bəy və Hacı Qara qaçaq mal üçün getməyə nə üçün belə həvəs göstərirdilər?") tekce əsərin məzmununu yada salmağa xidmət etmir. Şagirdlərin əksəriyyəti bu suala cavab verərən qeyd edirlər ki, Heydər bəy toy edib nişanlığını öz evinə getirmək üçün, Hacı Qara isə qazanc eldə etmək, yüz manat zərərini çıxartmaq məqsədi ilə bu yolu tutur. Şagirdlər bu sualın üzərində işləyərən bir mühüm mətbətin də aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Məsələ burasındakı ki, qaçaq mal ardınca getmək bu iki nəfərin heç də ürəyindən deyildir. Lakin bu yolu tutmağa məcburdurlar. Məraqlıdır ki, onların her ikisine mane olanları da (Sona xanım və Tükəz) var. Heydər bəy nə qədər qoçaq, qorxmaz olsa da, bu sefərin qorxulu olduğunu çox yaxşı bilir.

Əslində Hacı Qara da qaçaqlığın təhlükəli olduğunu bilməmiş deyil. Lakin onların her ikisi bu işə "haves" göstərməyə məcburdurlar; pul qazanmaq üçün başqa yol seçə bilməyen Heydər bəy, yüz manat zərərdən çıxmək üçün doğma Təbrizə gizli getməye məcbur olan xəsis Hacı Qara!

Təpşırıqda dördüncü sual ("Necə oldu ki, Hacı Qara hebs edildi?") birbaşa

Hacı Qara ilə bağlı olsa da, əsərdəki bir sıra mətbələrin xatırlanmasına və aydınlaşdırılmasına səbəb olur. Hacı Qara erməni əkinçilərini quldur hesab etdiyi üçün onlara mübahisəyə girir. Əkinçilərə hədə-qorxu gələn, onlara mübahisədə xeyli vaxt itirən Hacı Qara murov tərəfindən hebs edilir.

Hacı Qaranın əkinçiləri quldur hesab etməsinə, onlara vaxt itirməsinə səbəb ne id?

Mirzə Fətəli ele kamil sənətkardır ki, bədi əsərlərində heç bir sözü və cüməni tesadüfi işlətməmişdir. Hacı Qaranın erməni əkinçilərle qarşılaşarken vaxt itirməsinə, "səhvə" yol verməsinə "günahkar" Səfer bəydir. Həle sefəre hazırlaşarken özünü bəylərə təcrübəli və igid adam kimi tanıtmaqə çalışıan Hacı Qaranın sözlərinə ("Təccüb edirəm bir para qaçaqlara ki, her yoldan ötənlər mallarını vərib boş qayidirlər") Səfer bəy belə cavab verir: "Hacı, mal tutanlar bilirsən necə hiyələrdirlər. Yasovul, qarovul libasında ki, adamın gözüne görük mürəller. Görүsən ki, bezi vəqt ya palanlı at, ya eşşək minib, bezi vəqt piyada, yaraqsz qabağına rast gelirler. Nə bilesən, deyirsən ki, feqir yoldan ötəndir. Ele ki, qapaqap yavuqlaşanda yaraq bilmirsən ki, haradan tapıldı, dəxi el açmağa heç macəl olmur, soyurlar, her neyin var alırlar".

Səfer bəyin bu sözləri Hacı Qaranın beyninə necə batırsa Ohani və onun yoldaşlarını buraxan Heydər bəy ciddi məzəmmət edir:

Hacı Qara - A kişi, niyə erməni bəri buraxdırın? Niyə qollarını bağlayıb bu qamışlığı salmadınız?

Heydər bəy - Nedən ötrü, Hacı? Hacı Qara - Ondan ötrü ki, gedib üstümüze kazak getirməsinələr.

Heydər bəy - Cami alanın nəyinə lazımdır gedib özüne zəhmət vere, üstümüze kazak getirə?

Hacı Qara - Sen bilmirsən, şəkiz bular cami alan deyillər. Onların sözüne necə inanmaq olar? Eşitmədin, Səfer bəy deyirdi ki, buların yüz hiyəli olur.

Təpşırıqda növbəti sual da ("Naçalnik Heydər bəy nədə günahlandırdı?") əsərdəki bir sıra mətbələrin başa düşüləməsinə imkan yaradır.

Naçalnik birinci dəfə Heydər bəyi quldurluqda ("Öylis ermənilərini soyub; ipəklərini alıbsınız") günahlandırır. Lakin tezliklə məlum olur ki, bu işdə Heydər bəyin eli yoxdur. Naçalnik Heydər bəyi günahlandırmak üçün başqa səbəb təpir: "Heydər bəy, egerçi quldurluq cəhətindən sənin təqsisin yoxdur, amma cün pasportuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal keçirib, murov gönderən qarovalılarının üstüne qılınc və tufəng çəkibsi-

niz, zakona göre gerek mən bu saat siz ixtisaf etmək Qalaya aparam".

Öz vətənində, torpağında sərbəst yaşa-ya bilmeyən Heydər bəy günahkar sayılır.

Əsərin tədrisinin sonrakı mərhələsinde - təhlilə həmin epizodun xatırladılması ve Heydər bəyin naçalnikə cavabının ("İxtiyar şənindir, naçalnik") üzərində dayanılması vacibdir. Bu, şagirdlərin müstəqil nəticə çıxarmalarına (Heydər bəyin vətənində ixtiyar sahibləri yadellidirlər! Heydər bəy mərd və qorxmazdır!) səbəb olur.

Tapsığın sonuncu sualını da ("Qa-qaq mal ardañca gedənləri naçalnik han-şı şərtlərle azadlıq buraxdı?") təsadüfi saymaq olmaz. Bu sual komedyanın ideya — məzmunundakı bir sira mühüm metleblərin başa düşülməsinə səbəb olur. Şagirdlərin eksəriyyəti bu sualla bağlı belə fikirde olur ki, Sona xanımın göz yaşları, yalvarışları naçalnikə təsir edir. Naçalnikin Sonaya dediklərini ("Bax, senin gözəlliyyinə və göz yaşına Heydər bəyi səndən ayırmadım. Ondan yaxşı muğayat ol, genə bir pis iş tutmasın. Ta yuxarıdan cavab gelincə") xatırladan şagirdler öz müləhizələrini sübut etməye çalışırlar.

Şagirdlərimiz izah edirəm ki, suallı belə cavablandırımaq yazıcının eşi niyyətinin açıqlanmamasına səbəb olur. Bu mərhələ şagirdlərin müstəqil fikir söyleməyə istiqamətləndirmək üçün elverişli imkan yaradır. Bunun üçün esərə yeniden və diqqətə müraciət etməyi şagirdlərdən tələb edirəm.

Budur, şagirdlər naçalnikin yumşalmasının, "xeyirxahlığının", Heydər bəyin və onun yoldaşlarının "ağır günahından" keçməsinin səbəbini müstəqil aydınlaşdırırlar.

H e y d ē r b ē y - Naçalnik, men həzirəm ki, bu təqsimini öz qanım ile Dağıstända padşahın düşmənlərinin qabağında yuyam.

N a ç a l n i k (murova) - Vallah, yazığım gelir bu biçarələri bir-birinden ayırmaga. Görəsen men bu işi yuxarı bildirənək bulan zamine vermək olarmış?

M u r o v - Olar.

Ə s g e r b ē y - Naçalnik, biz də düşmən qabağında qılınc çalmağa hazırlıq.

N a ç a l n i k (murova) - Bulan zamına ver, ta yuxandan cavab gelincə.

Həmkarlarım da etiraf edirlər ki, "Oxuyun. Fikirleşin. Cavab verin" başlıqlı materiallər VIII sinfin dərsliyinin en uğurlu cəhetlərindəndir. Diger dərsliklərdə bu məzmunda materiallər yoxdur və bu, təsəffüf doğurur. Həmin materiallər bir neçə cəhətdən faydalıdır. İlk növbədə bədii eserlərin başa düşülməsinə və onların təhlilinə kömək edir. İkinci tərəfdən şagirdlərin müstəqil düşüncələrinin inki-

şafına şərait yaradır. Doğrudur, dərslikdəki həmin materialların heç da hamısı eyni seviyyədə deyil. Təessüf ki, onlardan bezi ləri çox yiğcamdır. Lakin serişəli müəllim onlardakı fikirləri genişləndirmək şagirdlərini işlətməyi bacarırlar. Həmin materiallardan birinə nəzər salaq. Bu materialların hamisində, o cümlədən "Mirzə Sefer" həkayəsi ilə bağlı materialda ele birinci cümlədən başlayaraq şagirdlərə səmimi ünsiyyət yaradılır: "Siz ədəbiyyatınızın klassik həkayələrindən birinin məzmunu ilə tanış oldunuz".

Sonra şagirdlərə ustalıqla anladılır ki, əsərin məzmununu bilmək hələ onu dərk etmək deyil: "Mirzə Seferin necə adam olması barədə məlumat alsanız da, bu, ona həqiqi qiymət vermək üçün kifayət deyil".

Bes ne etmek lazımdır?

Faydalı yol göstərilir: Hem bunu, "e-leca də əsərdəki metnaltı mənələri, yazıçının gizli niyyətlərini başa düşmək üçün metn üzərində düşünməyiniz vacibdir".

Metn üzərində necə düşünmək lazımdır, hansı məsələlərə diqqət yetirmək məqsədənəyündür?

Bu da aydınlaşdırılır, şagirdlərə dəqiq istiqamət verilir: "Hekayəni oxuyarken "Rusça savadı az olduğundan ancaq işi mübəyyizlik id" cümləsinə diqqət yetirmisinizmi? "Mirzə Sefer ve onun kimi yüzlerle həmvətənlərimiz na üçün yalnız defterxanalarla kağız üzü köçürmək məşğul olur, yüksək vəzifelerde işləyə bilmirdilər? Axi namusu, vicdanlı Mirzə Sefer xalqına daha çox xeyir vera bilərdi".

Şagirdləri fikri axtarışa təhrik edən suallar mənşəti ardıcılıqla davam etdirilir: "Hekayədə oxuduğunuz - "Mirzəyə her yerə ehtiram göstərildilər" cümləsinin üzerinde düşünmüsünüz? Mirzə ehtiram və hörmət göstərilməsinin səbəbi nə idi?

Çalıştığı idarəəi işi düşən kendilərlə şirin dille danışan, ümumiyyətə müləyim xasiyyəti ilə seçilən Mirzə Seferin Həsən ağaya soyuq münasibətinin səbəbini özünüz üçün aydınlaşdırımızı?

Həsən ağanın ciddən cildə girməsi, kinli və amansız olması diqqətinizi çəkibmiş? Bunu necə sübut edərsiniz?" və s.

Təcrübəmdən bilirom ki, dərslikdəki bu tip sualların üzərində işləmək o şagirdlərin ürəyindəndir ki, eqli eməkdən qorxmurlar. Çünkü bu suallar bədii metn dərin qatlanna nüfuz etməyi, ciddi düşünməyi, müstəqil axtarışlar aparmağı və neticə çıxarmığı tələb edir. Özlerini belə zəhmətə salmaq istəməyen bezi şagirdlər isə "Oxuyun. Fikirleşin. Cavab verin" metnlerinə isti münasibət bəsləmirler. Həmin metnlerin faydası tədris illin evvelindəcə etrafı izah edilmişli və bu metnlerə işləməyin yolları şagirdlərə tədricən mənimşədilməlidir.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDE DEDUKTİV METODUN ROLU

Hacı Bayraməli ASLANOV,
Lerik rayonundakı Anzolu kənd əsas məktəbinin
ali kateqoriyalı müəllimi.

Xalqımız Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin on illiyini geniş şəkildə qeyd etdi. Müstəqilliyimizin yubileyinə hazırlaşdığımız ərefədə Azərbaycan Respublikasının prezidenti, möhtərəm Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" verdiyi ferman təhsilimizin, mənəviyyatımızın, mədəni həyatımızın gelecek taleyi ilə bağlı qəbul edilmiş çox mühüm dövlət sənədidir. Çünkü her bir dövlətin milli atributları sırasında onun dili xüsusi yer tutur. Bu mühüm dövlət sənədində Azərbaycan dilinin çoxəsrlik tarixine böyük diqqət yetirilmiş, dilimizin gelecek inkişafını tə'min edən ən mühüm cəhətlər ayrı-ayrı maddələrdə öz əksini tapmışdır. Fermanın dördüncü maddəsi Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərdə təlimi ilə bağlıdır.

"Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" ferman orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər qarşısında daha mesul vəzifələr qoymuşdur. Biz Azərbaycan dilinin dərindən, hərtərəflə mənimşənilməsine xüsusi diqqət yetirməli, təlimin ən mütərəqqi metod və priyomlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa çalışmalıyıq.

İndiki mərhələdə təlimdə elə metodlardan istifadə olunmalıdır ki, şagirdləri feallaşdırırsın, onları düşünməyə, müstəqil fikir yürütülməye alışdırırsın. Çünkü təlim prosesi şagirdlərin fəallığı şəraitində təşkil olunursa, humanistləşdir-

me, demokratikləşdirmə principi-ləri ön plana keçir, uşaqlar müəlli-mə qarşı təref kimi baxır, dərsin gedisi-nədə müəllimin onların yardımı-na hemişə ehtiyacı olduğunu hiss edir, bundan sevinir və bu iş-de fəal iştirak edirlər. Tecrübələr göstərir ki, hər hansı sinifdə şagirdlər lazımi elmi məlumatı almaq üçün müəllime sual verməyi bacarırlarsa, orada yüksək müvəfəqiyətini olacağına irəlicədən tə-minat vardır. Çünkü sinif fealdır, öyrənməyə maraq yaranmışdır.

Dil təlimində şagirdlərin fəallı-ğını təmin edən müxtəlif metodlar-dan istifadə edilir. Bunların içəri-sində deduktiv metodun da öz yeri vardır. Deduksiya latınca "dedukcio" sözündən olub, nəticə çı-xarmaq mənasını bildirir (ASE. III cild, Bakı, 1979, səh.359). Profes-sor B.Əhmədov deduktiv metoda belə tərif vermişdir: "Şagirdin əv-vəller əldə etdiyi ümumi biliklər zəminində (onlara əsasən) yeni bilik əldə etməsi deduksiya adlanır" (B.Əhmədov "Azərbaycan dili teliminin qanunları, principleri və metodları", Bakı, "Maarif", 1974, səh.100-101).

Azərbaycan dilindən keçilən mövzuların xeyli hissəsi bir-biri ilə bağlıdır, bu fənnin təlimində deduktiv metoddan istifadə im-kanları genişdir. Yeni bu metod vasitəsilə şagirdlər əvveller qazandıqları ümumi biliyin köməyi ilə indi öyrənəcəyi konkret möv-zunun mənimşənilməsi prosesin-de müəllimin rəhbərliyi altında yeni (xüsusi) bilik əldə edirlər. Dil təlimi ilə məşğul olan alımlərdən professor A.V.Tekucev (Metodika

russkoqo yazika, Moskva, "Prosveteniye", 1980, s.62-65), professor B.Əhmədov (B.Əhmədov, A.Rzayev "Pedaqogikadan məhazire konspektləri", Bakı, Məarif, 1983, səh.150-151) və başqaları deduksiyanın induksiya (latınca induktio - yönəltmə, sövqetmə mənasını bildirir. (ASE, IV cild, Bakı, 1980, səh.450) ilə həmişa yanaşı olduğunu qeyd edirlər. Onların geldiyi nəticəyə görə, bəzi mövzuların öyrədilməsində deduksiya, digərlərində isə induksiya aparıcı rol oynayır. Bir qism mövzuların təlimində isə həm deduksiya, həm də induksiya eyni səviyyədə çıxış edir.

Yazının həcmi imkan vermədiyindən biz burada Azərbaycan dilin təlimində bəzi mövzuların öyrədilməsində ancaq deduktiv metoddan istifadə baredə söhbət açmağı qarşıya meqsəd qoymuşdur. Fikrimizi konkret misallar əsasında izah etməyə çalışaq. V sinifdə "Söz yaradıcılığının əsas vasitələri" (§ 27) mövzusunu keçərkən şagirdlər sözlərin quruluşuna görə üç növ olduğunu öyrənirlər. "İsim" bəhsinin tədrisində onların bu sahədəki ümumi biliyi bir az da genişlənir və dildə mühüm yer tutan isimlərin də tərkibinə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olduğunu dərk edirlər. "Sifətin quruluşca növləri" (§ 57) mövzusunu öyrənilərkən şagirdlərin əvvəller əldə etdikləri biliklərə arxalanmaqla deduktiv metoddan belə istifadə edirəm. Keçmiş dərsin sorğusu yekunlaşdırıldıqdan sonra şagirdlərə aşağıdakı çalışmanız təqdim edib, yerinə yetirilməsini tələb edirəm.

Çalışma. Aşağıdakı cümleləri oxuyun, sifətləri seçib yazın.

1. Azərbaycan Respublikasının bayrağındaki yaşıl, göy və qızılı rənglərin hər birinin öz mənası vardır. 2. Xalid hündürboy, gülərüz, xoşrif, ürəyiaçız bir cavan

idi. 3. Sənin dostun zarafatçı olmalıdır. 4. Dekabrin birində güclü qar yağdı, şiddetli külək əsdi.

Çalışma yerinə yetirildikdən sonra şagirdlərle belə bir sorğu aparıram:

Müəllim: - Kim yazdıqlarınızın içərisindəki sade sıfətləri söyləyər?

Şagird: - Bu çalışmada qızımız, göy və yaşıl sözləri sade sıfətlərdir.

Müəllim: - Yazdığınız çalışmada düzəltmə sıfətlər varmı? Onlar hansılardır?

Şagird: - Zarafatçı, güclü, şiddetli sözləri leksik şəkilçilərle düzəltmənə görə düzəltmə sıfətlərdir.

Müəllim: - Quruluşuna görə evvelkilərdən fərqlənən daha hansı sıfətlər vardır?

Şagird: - Hündürboy, gülərüz, xoşrif, ürəyiaçız sözləri quruluşuna görə mürəkkəb sıfətlərdir.

Müəllim: - Yazdığınız çalışmaya görə sıfətlərin quruluşca neçə növü vardır?

Şagird: - Yazdığımız sıfətlər tərkibinə görə üç cürdür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Şagirdlərin söylədiklərinə əlavələr edib göstərirəm ki, düz bulyurunuz, bundan əvvəlki "İsim" bəhsində isimlərin tərkibinə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olduğunu öyrənmişdik. Sifətlər də isimlər kimi quruluşca üç növə bölgünürler.

Göründüyü kimi, keçilən mövzu şagirdlərin feallığı şəraitində mənimsedilir. Sözün quruluşca növləri, ismin quruluşca növləri üzrə eldə olunmuş biliklər sıfətlərin quruluşca növlərinin mənimsemilərinə kömək göstərir. Həmdə bu zaman deduktiv metodla keçmiş biliklər yada salınır, daha da möhkəmləndirilir.

Sonra şagirdləri dərslikdəki 509 sayılı çalışma üzərində işlədir, 511 sayılı çalışmanın isə evdə icra etməyi tapşırıram.

VI sinifdə "**Məchul fellər**" (§ 10) mövzusunun öyrədilməsi

zamanı fənlərarası əlaqədən istifadə etməklə deduktiv metodla mövzunun menimsənilməsinə çalışıram. Əvvəlcə lövhəde aşağıdakı sadə tənliyin ve tərkibində məchul fel olan cümlələri yazıram.

$$8 + x = 24$$

1. Payızda yer əkildi. 2. Birdən qapı açıldı.

Azərbaycan dili dərsində lövhədə tənliyin yazılıması şagirdlərə maraqlı görünür, onların diqqətini cəlb edir. Şagirdlər bu cür sorğu aparıram.

Müəllim: - Tənlikdəki birinci toplanan neçədir?

Şagird: - Tənlikdəki birinci toplanan 8-dir.

Müəllim: - Tənlikdəki ikinci toplanan hansı ədəddir?

Şagird: - İkinci toplanan x-dir.

Müəllim: - x nə cür ədəddir?

Şagird: - x-in qiyməti məlum olmadığına görə məchul ədəddir.

Sonra şagirdlərdən lövhədə cümlələrdə işlənmiş fellərin tərkibinə görə nə cür fel olduğunu soruşturam.

Şagirdlər həmin fellərin düzəltmə fel olduğunu söyləyirlər. Sual-cavabı belə davam etdirirəm:

Müəllim: - Həmin fellərdə iş görən məlumdurmu?

Şagird: - "Açıldı", "əkildi" fellərində işi icra eden məlum deyil.

Müəllim: - Biz bu tipdə olan düzəltmə felləri mənalarına görə nə cür adlandırma bilərik?

Şagird: - Həmin fellərdə iş görən məlum olmadığına görə onlar məchul fellərdir.

Bələliklə, bu dərsdə fənlərarası əlaqədən istifadə yaxşı səmərə verir. Deduktiv metodla altıncıların riyaziyyatdan əvvəller eldə etdikləri biliyinə əsaslanmaqla yeni mövzu şagirdlərin feallığı şəraitində mənimsedilir.

Şagirdləri 60 sayılı çalışma üzərində işlətmək dərsi möhkəmləndirməyə çalışıram. Bu zaman eyni şəkilçilərlə düzələn qa-

yış və məchul fellərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin şagirdlərin gücü ilə açılmasına, müqayisə edilməsinə sey edirəm.

Azərbaycan dilinin sintaksis kursunda "**Tabeli mürəkkəb cümlələr**" behsi digər mövzularla müqayisədə çətin mənimsemənilir. Bu çətin mənimsemənin bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, bu bəhsin başqa mövzularla müqayisədə, doğrudan da, nisbətən çətinliyidir. Ikincisi, şagirdlərin sintaktik əlaqələr, sade cümlə, cümlə üzvləri üzrə alındıqları bilikləri unutmaları ilə bağlıdır. Üçüncüsü, şagirdlərdə mürəkkəb cümləni onun sinonimi olan sade cümləyə çevirmə (və ya əksinə) vərdişlərin zəifliyi və ya yoxluğu ilə əlaqədardır.

Professor A.V.Tekuçev göstərir ki, dərsin materialı çətin olduqda, hətta müəllimin istiqamətləndirici sualı ilə də şagird lazımı nəticəyə gələ bilmədikdə deduktiv metoddan istifadə edilir (A.V.Tekuçev "Metodika russkoqo yazika v sredney şkole", Moskva, "Prosveteniye", 1980, s.64).

"**Tabeli mürəkkəb cümlələr**" bəhsinin tədrisində deduktiv metoddan daha çox istifadə edirəm. Bəhsin tədrisine başlamamışdan əvvəl şagirdlərə tapşırıram ki, sintaktik əlaqələr, sade cümlə, cümlə üzvləri üzrə alındığınız bilikləri tekrarlayın, çünkü bunlarsız tabeli mürəkkəb cümlələri mənimseməkde çətinlik çəkəcəksiniz. Həmin bəhs üzrə ilk dərsdə başlayaraq şagirdlərə tabeli mürəkkəb cümlələri onların sinonimləri ilə (və ya əksinə) evezetmə vərdişlərini inkişaf etdirməyə, möhkəmləndirməyə çalışıram. Bunun vəsiyəsilə şagirdlərde cümləqurma bacarığı, əslubi məqamına görə sözden istifadəetmə imkanları formalaşdırılmaqla bərabər, keçilən mövzuların daha yaxşı mənimsemənilməsinə şərait yaranır.

Həmin bəhslə bağlı ilk mövzunun tədrisində qeyd edirəm ki, baş və budaq cümlə ifadələri şərti xarakter daşıyır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki hissələrdən biri digərində buraxılmış üzvün yerində işlənə bilir, ya da izah ehtiyacı olan sözü əvəz edir. Ona görə də üzvü buraxılan (ya da izah ehtiyacı sözü olan) cümlə baş, onu tamamlamağa xidmet edən cümlə budaq cümlə adlandırılır.

Fikrimizi "Xəbər budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələr" mövzusu üzrə aydınlaşdırmağa çalışaq. Keçmiş dərsin sorğusundan sonra şagirdlərdən Həzret Əlinin tabeli mürəkkəb cümlələr şəklində olan aşağıdakı kəlamlarını sade cümlələrə çevirməyi tələb edirəm.

1. Ağlı adam odur ki, işin aqibətini qabaqcadan fikirləşsin. 2. Ədəbin en yüksək dərəcəsi odur ki, insan özü özündən utansın. 3. İnsanların en acizi o kesdir ki, özüne dost tapa bilmir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər mürəkkəb cümləni sade cümləyə çevirme əməliyyatında çətinlik çekirler. Ona görə də ilk vaxtlarda özüm də onlara kömək göstərir, işin uğurlu nəticələnməsinə çalışıram. Verilən cümlələr bu cür sadələşdirilir:

1. Ağlı adam işin aqibətini qabaqcadan fikirləşəndir. 2. Ədəbin en yüksək dərəcəsi insanın özünün özündən utanmasıdır. 3. İnsanların en acizi özüne dost tapa bilməyenidir.

Sadələşdirilmiş cümlələr sintaktik təhlil edilir. Şagirdlər görür ki, mürəkkəb cümlədə asılı tərəf kimi işlənən hissə sade cümlədə xəbər vəzifəsində çıxış edir. Onlara bildirirəm ki, sade cümlədə xəbər yerində işlənən hissə mürəkkəb cümlədə xəbər budaq cümləsi adlandırılır. Beləliklə, şagirdlər həmin tipdə olan cümlələrin nə üçün xəbər budaq cümləsi hesab edilməsinin səbəbini öyrə-

nirlər. Onu da qeyd edirəm ki, Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə çox vaxt baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gelir. Ancaq bəzən əksinə də olur, yeni budaq cümlə də əvvəl gelə bilir. Məsələn: Kim biliklidir, olimpiadada qələbə onundur (Olimpiadada qələbə biliklinindir).

Azərbaycan dili dərslerində **üslubiyyat üzrə verdişlərin formalasdırılması** da həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə də həmin dərsdə şagirdlərin diqqətini mürəkkəb cümlələrə və onların sadələşdirilmiş formalarına cəlb edir, hansılarda fikrin daha dəqiq, düzgün, axıcı ifadə olunduğunu soruşuram. Söylədikləri fikirlərə eləvələr edib bildirirəm ki, mürəkkəb cümlələrdə fikir daha dolğun, daha dəqiq, en inca cəlalarla ilə lakonik şəkildə ifadə olunmuşdur. Ona görə də hər hansı fikrin izahında çox vaxt mürəkkəb cümlələrə, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlələrə ehtiyac olur. Bu səbəbdən Azərbaycan dilində şifahi danişq zamanı və bədii əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrdən geniş istifadə olunur.

Buraya qədər qeyd etdiklərimizi yekunlaşdırısaq, Azərbaycan dilli dərslerində deduktiv metoddan istifadə ilə bağlı aşağıdakı qısa nəticələrə gəlmək olar:

1. Əvvəller keçilmiş materiallara istinad imkanları olduqda dil təlimində deduktiv metoddan istifadə edilməlidir.

2. Bu metoddan istifadə şagirdlərə fəallığı artırır, onlarda əvveller alındıqları biliklərə nəzarət verdişlərini gücləndirir.

3. Deduktiv metodla təlimdə fəndaxılı və fənlərarası əlaqə prinsiplerinin gözlənilməsi təmin olunur.

4. Dil dərslerində deduktiv metoddan istifadə təlimin keyfiyyətini, səmərəliliyini artırır.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TƏDRİSINDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

İmran VERDİYEV,
Oğuz rayonundakı T. Babayev adına Yaqublu kənd
orta məktəbin müəllimi.

Azərbaycan dilindən sistematik kursun başlıca mövzularından olan tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisində folklor nümunələrindən istifadə dilimizin gözəlliyini, zənginliyini, axılığını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Şagirdləri dərslikdəki "quru qrammatika və cansıxıcı mətnlərdən" (B. Vahabzadə) xilas edir, təlimə müsbət motivlər formalasdırır, mövzuların tədrisinə şirinlik qatır. Çünkü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri cilalanmış, obrazlı nitq nümunələridir, burada sözün bədii gücü ölçüyəgelməz dərəcədədir. Ona görə də mən tabeli mürəkkəb cümlənin öyrədilməsində folklor nümunələrindən istifadə edilməsinə diqqətli yanaşıram.

Mürəkkəb cümlənin tədrisinə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəsi ilə başlayıram. Çünkü "Yalnız müqayisə dəqiq, aydın, düzgün bilik verir" (Y.A. KomenSKI). Bunun üçün aşağıdakı kimi nümunələr seçirəm:

- I. 1) Bir balaca boyu var,
Dam dolusu toyu var.
2) Dəyirman bildiyini eyləyir,
Çaxçax baş ağrıdır.
3) Qazan xan yuxuladı, xorultusundan dağ-das lərzəyə gəldi.

- II. 1) Dişin ağrıyr, çək qurtar,
Qonşun pisdir, köç qurtar.
2) O kimdir ki, çıxı Turun dağına.
3) O zaman ki geldim sizə,
Mail oldum ala göze.

Cümlələr ifadəli şəkildə oxunduqdan sonra sintaktik təhlilə cəlb olunur. Birinci nümunədəki cümlələrin tabesiz, ikinci nümunədəki cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələr olduğu əsaslandırılır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tabelilik əla-

qesi ilə bağlanan sadə cümlələrdən emələ gəldiyi açıqlanır. Həmin sadə cümlələrdən birinin müstəqil (baş cümlə), digərinin asılı (budaq cümlə) olduğu qeyd edilir.

"Baş cümlə" və "budaq cümlə" məfhumlarının öyrədilməsi üçün yeni nümunələrə müraciət edirəm. Bu zaman budaq cümlələri müəyyən etmək üçün sintaktik suallardan bir vasitə kimi istifadə etməyi təklif edirəm. Məsələn:

1. İgid odur (kimdir?), yaman
güne dayansın.

2. Ay həzarat, bir (hansi?) za-
mana gəlibdir,

Ala qarğı şux tərləni bəyənməz.

3. Gedərəm (hansi şərtlə?), gedən olsa,

Göz yaşım silən olsa.

Çiçək olub açıllam (hansi şərtlə?),
Dərdimi bilən olsa.

Tələb edirəm ki, 1-ci və 2-ci cümlələrdəki budaq cümlələri tərkib şəklinde baş cümlələrdə cümlə üzvləri yerində işlətsinlər. Beləliklə, şagirdlər baş və budaq cümlələrin sintaktik rolunu cilalanmış nitq nümunələri üzerinde müşahidə edir, onları müəyyənləşdirməyi öyrənirler.

Budaq cümlələri baş cümlələrə bağlayan vasitələrdən söz açarkən yəni folklor nümunələrindən istifadə etməyə çalışıram. Aşağıdakı tipdə nümunələr üzərində iş təşkil edirəm:

I. Koroğluya aydın idi ki, Dəmir-
çioğlunun başında bir iş var.

Çünkü əldən dəyirmançı, çağır
gəlsin dən, Koroğlu.

II. Əzizim sına dağlar,
Xalların sına dağlar.
Gözəllərdə qaydadır,
Üz pörtə, sına bağlar.

Adam var, başına səpəsən güllər,
Adam var, gözüne çəkəsən millər.

III. Hər nə vaxt ki Toqata gəldin,
atın üzəngisini özüm basıb səni
ona mindirecəyəm.

Harda jördün dərvish, orada olar
nikbət iş.

IV. Hərə bir sap versə, çılpığa
köynək olar.

Dedimmi, işləmeyən dişləməz.

Cümələlərin təhlili nəticəsində
şagirdlər görürər ki, I nümunədəki
budaq cümlə baş cümləye tabelilik
bağlayıcıları, II nümunədə intonasiya,
III nümunədə bağlayıcı sözlər-
lə, IV nümunədə isə -sa, -çə şəkil-
çisi və -mi, -mi, -mu, -mü ədati ilə
bağlanmışdır.

Baş cümələlərdə işlənən əvez-
lik-qəliblərin rolu haqqında da bu
cür nümunələr əsasında məlumat
verirəm.

Şagirdlərə izah edirəm ki, mü-
rəkkəb cümələlərin (o cümələdən ta-
beli mürəkkəb cümələlərin) forma-
laşmasında intonasiya mühüm rol
oynayır. İntonasiyanın rolunu açıq-
lamaq üçün belə nümunələrdən
faydalanañıram:

1. Getdim, gördüm, bir dərədə
bir bərbər o biri bərbəri bər-bər
bəyirdir.

2. Yar yanında günahkaram,
Doğru sözüm yalan oldu.
3. Qorxuram cavan ölm
Yar gözü yaşıdı qala.

Cümələlərin intonasiyası üzə-
rində iş apararaq aydınlaşdırıram
ki, hər üç tabeli mürəkkəb cümle-
də tabelilik intonasiyası mövcud-
dur. Onları təşkil edən birinci
cümələlərin sonunda səs tonu yük-
səldilir, yarımcıq fasılə edilməklə
fikrin tamamlanmadığı nəzəre
çatdırılır.

Budaq cümələlərin növlerinin
tədrisi zamanı onların bəzisinin
baş cümlədəki müəyyən üzvü
əvez etdiyini, bəzisinin baş cümlə-
də işarə əvəzliyi ilə ifade olunan
üzvü izah etdiyini, bəzisinin də baş
cümlədəki fikrin şərtini, baş cümlə-

dəki fikrin başqa fikrə qarşı qoyul-
duğunu aşağıdakı folklor nümunə-
ləri ilə açıqlayıram:

1. Hər kim ki zəhmət çəkir, zillət
çekməz.

2. Ərzurumun gədiyinə varanda,
Onda gördüm birəm-birəm qar
galır.

3. Gəlin var, nehs deyəndi,
Gəlin var, pis deyəndi.

4. Gecə-gündüz duam budur
tannıma,

Nola səni sala bir güzarıma.

5. Elə get, elə gel bağ bərəsindən
Bülbüllər hürküşüb gül incimesin.

6. Hara mix çılärämsa, ora zən-
bilini asır.

7. Arxi vurun, suyu gəlsin dərindən.

8. Abır istəsən, çox demə, sağ-
lıq istəsən, çox yemə.

9. Hami bilir ki, Şirvan cuxurdadır.

10. Yüz il keçsə, əlim səndən
üzmərem,

Çəksələr dilimdən dara, Bəyis-
tan!

Bunlarla yanaşı, dərslərdə tə-
kibində tabeli mürəkkəb cümələlər
olan folklor mətnləri üzərində iş
təşkil edir, müvafiq nümunələr
seçməyi tapşırır, müstəqil işlər
(tabeli mürəkkəb cümələləri se-
çmək, onların intonasiyasını aydın-
laşdırmaq, baş və budaq cümlə-
ləri müəyyən edib altından xətt
çəkmək, budaq cümlənin növünü
və funksiyasını müəyyən etmək,
onları baş cümləyə bağlayan va-
sitələri, əvezlik-qəlibləri müəy-
yenləşdirmək və s. tapşırır, sin-
taktik təhliller aparmağı, bir sin-
taktik quruluşu başqası ilə (sin-
taktik sinonimlərlə) əvez etməyi
tələb edirəm.

Bir daha qeyd etmək istəyirəm
ki, şagirdlərə gözəl nitq mədəniy-
yeti aşılamaq, onlarda ana dilinə,
şifahi xalq ədəbiyyatına məhəbbət
hissi formalasdırməq üçün folklor
önümlərindən istifadə ən gözəl
vasitədir. Amma bu işlər müəllim-
dən dərin bilik və xüsusi hazırlıq tə-
ləb edir.

ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI QRAMMATİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Hüseyin ŞAHBƏNDƏYEV,
Abşeron rayonu, Aşağı Güzdək qəsəbəsindəki
S. Əzizov adına orta məktəbin müəllimi.

Uzun müddətdir ki, morfologiya
üzrə orta məktəbdə öyrənilməsi nə-
zərdə tutulan mövzuların böyük bir
qismi V - VI siniflərdə tədris olunur.
Son dövrlərdə ictimaiyyətdə belə bir
rəy formalaşıb ki, şagirdlərin təlim
marağı azalır, bılık səviyyəsi aşağı
düşür və s. Belə bir narahatlıq doğu-
ran vəziyyətdə necə edəsən ki, V sinif
şagirdi üçün onsuz da çətin olan
həmin problem öz həllini tapsın? Bu
kimi suallar valideynləri də, müəllim-
ləri də təhsil problemləri ilə məşğul
olan digər şəxsləri də çox düşündür-
rür. Əslində bu narahatlıq təbiidir,
çünki təhsilə laqeydlik cəmiyyətə ol-
duqca aşındırıcı təsir göstərir. Həmin
təsirlərdən xilasedici vəzifəni isə ilk
növbədə müəllimlər yerine yetirməli-
dirler. Hər bir müəllim dərs dediyi şag-
irdlərin xarakterine dərindən bələd
olmaqla elə müxtəlif yollar axtarıb
tapmalıdır ki, bunun sayəsində dərs
şagirdlər üçün maraqlı və cəlbedici
məşğələyə çevrilsin.

Mən çıxış yollarından birini möv-
zuların bir çoxunun tədrisi zamanı
oyun - yarış modelinin tətbiqində¹
görürəm. Təcrübə təsdiq edir ki, V -
VI siniflərdə şəkilçilərin öyrədilmə-
sində bu, çox yaxşı neticə verir.

Məlumdur ki, V sinif şagirdlərində
dördillik ibtidai təhsil pilləsindən gə-
lən xarakterik pedagoji - psixoloji əla-
metlər xeyli müddət davam edir. Bu
siniflərdə şagirdlər ayrı - ayrı fənləri
tədris edən müəllimlərlə IV sinifdək
onlara dərs verən "öz müəllimləri" nin
dəst - xətti arasında fərqlər gördükde
bir müddət çəşqinlik içərisində qalır
və bu, onların təlim əməyinə mənfi
təsir edir. Bu zaman dərslərin oyun -
yarış modeli ilə qurulması qızığın dis-
kussiyalar yaradır. Belə mübahisələr
nəticəsində şagirdlər əzberçilik yolu

ile deyil, daha çox təfəkkürün inkşafı
sayəsində az vaxt içerisinde bu və
ya digər qrammatik məlumatları
asənlıqla mənimşəyirler.

V siniflər üçün "Azərbaycan dili"
dersliyində "Fonetika", "Leksikalogi-
ya", "Söz yaradıcılığı" bölmələri bü-
tövlükdə, "Morfologiya" bəhsinin isə
qismen öyrədilməsi nəzərdə tutulur.
Bu qədər məlumatı mənimsemək V
sinif şagirdi üçün olduqca çətindir.
Gəlin, müşahidə edək: 2001 - ci ildə
TQDK tərəfindən çap edilmiş "Abitu-
riyent" jurnalında ("Azərbaycan dili", I
hisə, "Abituriyent" 2001 xüsusi bu-
raxılış) 88 səhifələk testlər bankının
59 səhifəsində test tapşırıqları məhz
V sinif Azərbaycan dili dərsliyinin
materialları əsasındadır. Bu, həmin
jurnalda testlərin ümumi sayının
təqribən 67% - i deməkdir. Üstəlik,
derslikdə verilmiş sərf nəzəri məlu-
matlar: hər bir nitq hissəsinin özüne-
məxsusluğu, sözdüzəldici şəkilçilər
çoxluğu, qrammatik kateqoriyalar,
şəkilçilərin sinonimlik və omonimlik
xüsusiyyətləri və s. öyrənilməlidir. V
sinifdə oxuyan şagird tövsiyə olunan
materialları teleb olunan şəkilde öy-
rənə bilsə, təxminən filoloq - tələba-
nin ali məktəbdə müvafiq bölmələr-
dən öyrənməli olduğu qədər məlu-
mata yiylənəlidir. Göründüyü ki-
mi, çox ağır yükdür və əlavə şəhə
ehtiyac yoxdur. Gələcəkdə həmin
nöqsanlar nəzəre alınmaqla V sinifin
"Azərbaycan dili" dərsliyi də, planlaş-
dırma da xeyli yüngülləşdirilməlidir.

Mövcud vəziyyətdə isə ağırlıq,
şübhəsiz ki, şagirdlərlə berabər, hə-
min siniflərdə dərs deyən müəllimlər-
in üzərinə düşür. Odur ki, mən yeri
gəldikcə, şagirdləri rəqabətə alışdır-
maq, nəzərdə tutulmuş mövzuları ya-
riş təşkil etməklə öyrətməyə üstünlük

verirəm. Həmin üsul xüsusişə şəkilçilərin mənimsənilməsini xeyli asanlaşdırır. Məsələn, "Düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsi" mövzusunun sonuncu saatı zamanı əvvəlcə sinfə frontal suallarla müraciət edirəm:

M. - İsim düzəldən şəkilçilər hansı qruplara bölünür?

Ş. - Düzəltmə isimlər həm isimlərdən, həm de fellərdən əmələ gəlir.

M. - Kim isimdən isim düzəldən şəkilçiləri yazı taxtasında yazar?

Yazı taxtası 4 bərabər hissəyə bölünür. İki nəfer - biri isimdən isim düzəldən şəkilçiləri, digəri belə düzəltmə isimləri yazmağa başlayır. Yenə sinfə sualla müraciət edirəm:

M. - Bəs feldən isim düzəldən şəkilçiləri kim yazar?

Şagirdlərdən iki nəfəri yuxarıdakı qayda üzrə şəkilçiləri və onların vəsítəsilə əmələ gəlmış sözləri yazardalar. Digər şagirdlər yazanları həyəcanla izleyirlər. Səhəvə yol verən şagirdi onlardan biri əvəz edir....

Şəkilçilər yazılıb qurtardıqdan sonra şagirdlərin feal iştirakı ilə yoxlanılır. Sonra "Söz yarışı" və ya "Kim kimi susduracaq?" oyunu başlanır. Lövhənin qarşısına çağırılmış iki nəfər şagird həmin şəkilçilərin köməyi ilə düzəlmüş sözlərə aid misallar söyləyirlər. Təkrara yol verən və cavab tapmaqdə acizlik göstərən şagird məğlub hesab olunur.

Təcrübəmdən yaxın etmişəm ki, ardıcıl olaraq belə yarış - dərslerin iştirakçıları olduqdan sonra şagirdlərin oxumaq həvəsi xeyli artır. Hətta ən zəif şagirdlər də həmin oyun - dərslerin iştirakçısı olmaqdan ötrü feallıq göstərirələr. Belə dərslərdə müxtəlif şəkilçilərin köməyilə düzələn sözlərin düşünülüb tapılması bir tərefdən şagirdin təfəkkürünü inşaf etdirir, digər tərefdən isə onlar dilimizin zənginliklərinə bələd olurlar. Nəhayət, şagirdlərin lügət ehtiyatına yeni - yeni sözlərin daxil olması hesabına nitqləri zənginleşir.

Əlbəttə, bütün mövzuların tədrisi zamanı oyun - dərslerin təşkili şagirdlər üçün darixdıcı və cansızıcı-

dir. Ardıcıl olaraq eyni üsuldan istifadə ilk məşğələlərdə səmərəli görünə də, get - gedə şagirdlərin diqqəti ni o qədər də cəlb etmir. Odur ki, hər bir müəllim yeni - yeni yaradıcılıq axtarışları ilə şagirdləri cəlb etməlidir. Mən həmin vəziyyətlə üz - üzə gəlməmək üçün digər vəsítələrdən de istifadə edirəm. Gəlin, bu cür tədbirlərin birini də nəzərdən keçirək!

Sinfidə oxuyan şagirdlərin təlim marağı, mənimsəmə qabiliyyəti nəzərə alınaraq hər biri 2-3 nəfər olmaqla "feal cütlik" və ya "feal üclük" müəyyənləşdirirəm. Əvvəlcədən hər iki və ya üç şagirdi ele seçirəm ki, onların bir-birindən köçürmək imkanı olmasın. Şagirdlərin qruplaşdırılmasına müvafiq olaraq "zəif", "orta" və "çetin" tipli hazır kartoçkaları qruplaşdırma paylayıram. Cavabların yazılı hazırlanmasını tələb edirəm. Şagirdlərin feallığını təmin etdikdən və onlar arasında rəqabət yaratdıqdan sonra və bərabər ballar olduqda birinciliyin ikinci turu keçirilir. Məsələn, həmin oyun "Düzəltmə fellərin əmələ gəlməsi" mövzusuna ayrılmış sonuncu dərs saatında tətbiq olunduqda məraq doğurur.

Məlumdur ki, fel düzəldən şəkilçilər iki qrupa bölünür: a) Başqa nitq hissələrindən fel düzəldənlər; b) Feldən fel düzəldənlər. I qrupa - la2; - lan2; - laş2; - al2; - ar2, II qrupa isə - il4; - in4; - iş4; - dir4 şəkilçiləri daxildir.

Zəif oxuyan şagirdlərdən ibaret qrupa belə tapşırıq verilir:

1. Başqa nitq hissələrindən fel düzəldən şəkilçiləri yazın.

2. Verilmiş fellər hansı nitq hissələrindən əmələ gəlmışdır? Yağla(maq); işlə(mək); bollaş(maq); çoxal(maq); göyər(mək).

Nisbətən yaxşı oxuyanlar üçün bir qədər fərqli suallar verirəm:

1. Verilmiş fellərdən neçəsi başqa nitq hissələrindən düzəlmüşdür? Gəzişmək, ağarmaq, döyüşmək, saralmaq, daranmaq.

2. Sifətdən və feldən düzələn fellərə aid misallar yazın.

Yüksek nəzəri hazırlıq nümayiş etdirən şagirdlərə isə daha əhatəli cavab tələb edən suallar vermək məqsədəyindər:

1. Fel düzəldən şəkilçilərin hər birinə dair misallar yazın;

2. Verilmiş fellərdən hər birinin hansı nitq hissələrindən əmələ gəldiyini göstərin: təmizləmək; gizləmək; gücsüzləşmək; bağışlamaq; düzəldilmək.

Nümunelərdən göründüyü kimi, əvvəlki iki suallar blokuna nisbətən sonuncu blok bilərkəndən bağışlamək kimi quruluşa sadə fel də daxil edilmişdir. "Feal üçlüyə" daxil olan şagirdlər belə çalışmalarında işləyərkən o qədər də çatınlık çəkməklərini nümayiş etdirirlər.

Oyunun neticələri elan olunarken sınıfda işğuzar canlanma yaranır. Bu zaman yaranacaq səs - küydən narahat olmağa dəymir, çünkü şagirdlər belə məşğələlər zamanı o qədər sərbəst olurlar ki, onlar az qala dərsdə olduqlarını unudurlar.

Lakin müəllim şagirdləri hay-küçülükdən uzaqlaşdırmağa çalışmalı, onlarda mübahisə mədəniyyəti formalasdırmağa, şüurlu şəkildə feallığı artırmağa da fikir vermelidir. Çünkü həmin cəhətler məşğələnin təbiyədici funksiyasının mühüm bir hissəsinə təşkil edir. Mən bu cəhəti də belə məşğələlərdə diqqət mərkəzində saxlayıram.

Şəkilçilərin tədrisi zamanı istifadə edilməsi məqsədəyinən olan daha bir oyunu nəzərdən keçirək. Tutaq ki, "Sifət" bəhsinə aid şəkilçilərin mənimsənilməsi ilə bağlı iş aparıraq. Bunun üçün sinfə suallarla müraciət edirəm.

M - Uşaqlar, sifət düzəldən şəkilçilər hansı qruplara bölünür?

Ş - Hansı nitq hissəsindən düzələməsinə görə sifətlər iki cür olur: isimdən sifət düzəldənlər; feldən sifət düzəldənlər.

M - Gəlin, bu barədə yoldaşlarılarınızın cavablarını dinleyək. Əsmər I qrupa dair şəkilçiləri söyledikcə Arif onlara aid misallar göstərəcək-

dir. Səhəvə yol verəni siz əvəz edəcəksiniz.

Beleliklə, dərs qızığın oyuna çevrilir. Hami iştirak etmək, öz bildikləri ni söyləmək istəyir. Bəzi şagirdlər sənki yuxudan aylırlar. Leksik şəkilçilər üzərində iş başa çatdıqdan sonra sifətin müqayisə dərəcelərini əmələ gətirən şəkilçilərin üzərində bu qaydada iş davam etdirilir.

Bu cür məşğələlər daha çox biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyır. Ona görə də fənlərarası əlaqə, kitab üzərində iş, integrativ dərs metodları və s. üsullarla qarşılıqlı şəkildə tətbiq olunur. Məsələn, hər hansı nitq hissəsinə dair şəkilçiləri üzrə şagirdlərin biliyini üzə çıxarmaq üçün "Ədəbiyyat" dərsliyində müvafiq səhifədən və ya abzadan şəkilçiləri seçmək və onları növərinə görə xarakterizə etmək tələbi qoyulur. Burada şagirdlər bir tərefdən qrammatik tapşırığı yerinə yetirirlər, digər tərefdən isə mətn üzərində iş aparmaqla müşahidə vərdişi qazanırlar. Məsələn, "Mənsubiyət şəkilçiləri" mövzusunu M. Arzin "Mühərribə olmasın" şeri üzərində iş aparmaqla möhkəmləndirən şagird həm bilavasitə öz axtarışlarının, həm də şerin təsiri nəticəsində həmin şəkilçiləri həmişəlik öz yaddaşına həkk edir. Belə çətin zəhmətlə qazanılanlar isə asanlıqla unudulmur.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində şəkilçilərin mənimsədilməsini xeyli rəngarəng iş üsulları vardır. Hər bir müəllim öz dərs dediyi uşaqların səviyyəsinə, maraq və meylinə müvafiq yollar aramaqla həmin mövzuları asanlıqla mənimsədə bilər. Biz yuxarıda bu vəsítələrin bəzilərinə toxunduq. Güman edirəm ki, söylənilən fikirlər həmkarlarının da maraqlına səbəb olacaqdır. Çünkü belə məşğələlərdə hər hansı şəkilçini öyrənən şagird onu heç vaxt unutmur, həm də tekrar dərslərdə yüksək bilik və bacarıq nümayiş etdirir.

BƏZİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONSTRUKSIYALARININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Nəriman ABDULOV,
Bakının Suraxanı rayonundakı 282 sayılı məktəbin müəllimi.

Tabeli mürəkkəb cümle bəhsini öyrənərək şagirdlər bu konstruksiyaların quruluşunu, onun komponentləri olan baş və budaq cümlələri, bunları bağlayan vasitələri, baş cümlədə qəlib və qarşılıq bildirən sözlərin növünü müəyyənəşdirməyi, budaq cümlənin növlərini fərqləndirməyi, nitqdə tabeli mürəkkəb cümlələrdən və onların sintaktik sinonimi olan sadə cümlələrdən istifadə etməyi bacarmalıdırılar.

Dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlənin on beş növü işlənməkdir. Məlum olduğu kimi, budaq cümlənin növləri cümle üzvlərinə (baş və ikinci dərəcəli üzvlər) əsaslanır. Bunlardan ikisi - zərflik budaq cümlələrinə daxil edilən dərəcə və nəticə budaq cümlələri barədə bir qeder etrafı. Terzi-hərəket budaq cümləsinə çox yaxın olan (derslikdə nümunələr qarşıq verilmişdir) dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki sıfət və zərfə ifadə olunan üzvlərə aid olduqda əlamətin, feli xəbərə aid olduqda isə hərəketin dərəcəsini bildirir. **Məsələn:** 1. Nitqi elə rəvan id ki, dinnəyənləri heyran qoyurdu. 2. Elə inamla danışındı ki, heç kəsde şübhə oyatmadı. 3. O qədər kövrəldi ki, göz yaşlarını saxlaya bilmədi. (Danışqdan). Birinci və ikinci misalda budaq cümle baş cümlədəki əlamətin, üçüncüdə isə hərəketin dərəcəsini bildirir.

Nəticə budaq cümləsinin cümle üzvü qarşılığı olmamasına baxma yaraq, səbəb budaq cümləsi kimi, o da səbəb zərfliyinə əsaslanır. Bəs onları nece fərqləndirməli?

Nəticə budaq cümlələri canlı danışqda daha çox işləndiyi üçün bayatılardan bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

1. Vəfali dostu gördüm,
Ürəyim təzələndi.
2. Can məndə qərar tutmur,
Göndərim səndə qalsın.
3. Gördü güllər dərilib,
Dərdə boyandı bülbü'l.
4. Yenə gördüm üzünü,
Dilim dolaşdı, neynim?

İntonasiya ilə bağlanan bu nümunələrdə ikinci komponentdən, yəni budaq cümlədən əvvəl "buna görə də, ona görə də" nəticə bağlayıcılarını, yaxud "nəticədə" sözünü artırmaq olar.

Professor Q.Kazimov "Müasir Azərbaycan dili sintaksis dərsliyində" nəticə budaq cümlələri barədə maraqlı fikirlər irəli sürür. O yazar: "Adətən, nəticə səbebden sonra gəlir və nəticə budaq cümləsi bu ardıcılılığı düzgün ifadə edir. Bütün əvvəlki tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən fərqli olaraq, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadələşdirir. Kenən baş cümləni tərkib şəklinə salmaq lazımlı gəlir".

Baş cümləsində "elə" sözü işlənen nəticə budaq cümlələri zəhərən xəbər, təyin, terzi-hərəket və dərəcə budaq cümlələrinə çox benzəsə də, bunları fərqləndirmək çətin deyildir. Burada budaq cümle "elə" sözünün məzmununu açmağa xidmet etmir, sadəcə olaraq, baş cümlənin ümumi məzmunundan çıxan nəticəni ifadə edir. Belə cümlələri sadələşdiridikdən baş cümle ("elə" qəlibindən asılı olmayaraq) səbəb zərfliyinə çevrilir. Məsələn:

1. Elə dərdə düşdüm ki,
Döndüm üzdən, irəngdən
(Dərdə düşdүüm üçün üzdən, irəngdən döndüm).
2. Elə qaş-qabaq tökdü,

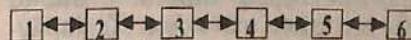
Yaradan dada gəldi (Qaş-qabaq tökdüyü üçün yaradan dada gəldi).

Baş cümləsində müxtəlif cümle üzvləri vəzifəsində işlənən sual evezliklərinin iştirakı ilə yaranan neticə budaq cümlələri:

1. Lalanın dərdi nədir?
Köksündəki dağa bax.
2. Mən sənə nə dedim ki,
Tər göründü ağ üzdə.
3. Qurbət necə dərddi ki,
Qəlb ondan xilas olmaz

Sual evezlikləri birinci cümlədə xəbər, ikinci də tamamlıq, üçüncü cümlədə isə təyin vəzifəsində işlənmişdir.

Tərkib hissələri sadə quruluşlu olan cümlələrlə yanaşı, komponentlərindən biri, yaxud hər ikisi mürəkkəb quruluşa malik qarşıq tipli cümlələr de dilimizdə geniş yayılmışdır. Əsasən iki tərkib hissədən ibarət tabeli ve tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə quruluşlu hesab olunur. Bəzən tərkib hissələr üç, dörd, beş və daha çox ola bilər. Məsələn: "Bəli, nişan qoyuldu, kabın kəsilidi, toy tədarükü görüldü, qonaqlar çağırıldı, plov qazanları asıldı və cahil-cuhul xalamdan bixəbər gedib çalğıçı da gətirdilər". (C.Məmmədquluzadə).

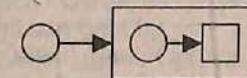
Bu, altı tərkib hissədən ibarət sadə quruluşlu ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Belə cümlələri mürəkkəb quruluşlularla qarışdırmaq olmaz. Mürəkkəb quruluşlu cümlələrə aid dərslikdə üç çalışma (519, 520 və 521) verilib. Buradakı cümlələrin, demək olar ki, hamısı komponentlərindən biri - baş cümle qütbü sadə, budaq cümle qütbü isə mürəkkəb cümle şəklində olurlardır. Məsələn: "Anam deyir ki, hansı evdə göyərçin yuva qurub bala çıxarsa, o evə xöşbəxtlik gələr". (M.Ibrahimov). Bu cümlənin sxemi beledir:

Lakin baş cümle qütbü və eyni zamanda hər iki komponentti mürəkkəb quruluşlu cümlələrin də zəngin modelləri olduğunu nəzərə alıb, onlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Sıza gəlləm,
Sürmə çək gözə, gəlləm.
Yüz il də zindan çəksəm,
Qurtarsam, sıza gəlləm.

Əvvəlcə təkkomponentli budaq cümle (Yüz il də zindan çəksəm), sonra isə budaq cümle və baş cümlədən ibarət iki komponentli baş cümle qütbü (Qurtarsam, sıza gəlləm) işlənib. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümle qütbü şərt budaq cümləsi şəklindədir. Sxemi beledir:

Yeri gelmişkən, bir məsələyə de öz fikrimi bildirmək istərdim. Bu bayati testləşdirilib. (Test bankı, II hissə, sah.64, test № 314) Amma nedənsə "də" edatı ixtisar edilmişdir. Qarşılaşdırma budaq cümləsində "da, də" edatının ixtisarı cümlənin bədii gücünü, emosionallığını zəiflətməklə yanaşı, fikir aydınlığını da təsir göstərmişdir. Doğrudur, bu edat işlənməyə, yaxud ona sinonim olan digər bağlayıcı vasitələrlə ("ne qədər, her ne qədər, hərçənd" bağlayıcı sözləri, -sa, -sə şəkilçisi, belə edat) evəz oluna bilər. Konkret olaraq bu test tapşırığında şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini müqayisə etmək məqsədile aparılan "mürəkkəbleşdirme" emalıyyatı, bizcə, qüsurludur. Abituriyent üzərində eksperiment iddialığından irəli gələn belə test nümunələri, təessüf ki, az deyildir.

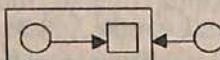
Ümumiyətlə, bu tipli konstruksiyalar məişət üslubunda və bədii üslubda sıx işlənir. Təkkomponentli budaq cümle qütbü həm əvveldə, həm də axırda işlənə bilər:

*1.Dağ olsan da, sən dağlara arxalanmasan,
Parça-parça sovuracaq səni küləklər. (S.Vurğun).*

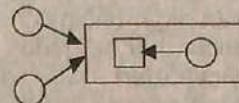
*2.Yağdan qüvvət alıb yansa da çırq,
Çox olsa,çırığı söndürəcək yağ. (N.Gəncəvi).*

*3.Məni yelkən kimi qərq etsə də dəryada zaman,
Vurğun öldü deməyin, bir əbədi sənəti var. (S.Vurğun).*

Birinci ve ikinci cümlənin sxemi eynilə yuxarıdakı kimidir. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin şərt budaq cümləli ikinci qütbü axırda işlənmişdir. Üçüncü cümlədə isə eksinə, iki komponentli baş cümlə qütbü əvvələ, təkkomponentli budaq cümlə sonda işlənib. Bu, səbəb budaq cümləsidir. Sxemi belədir:

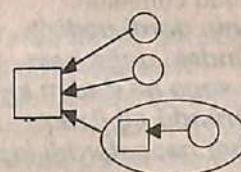

Hər iki qütbü mürəkkəb quruluşlu olan cümlə tiplərinə də mənədə tez-tez rast gəlmək olar. "Və əgər keçən vaxtlarda mənim başıma gələn qəzavü qədəri nağıl eləsəm və siz də hövsələ ilə oxuyub başa çıxsanız, o vədə görərsiniz ki, dustaqxanadan qorxmağa mən çox haqlıyam". (C.Məmmədquluzadə).

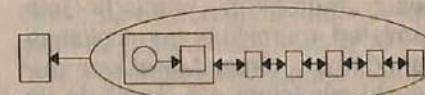
İki şərt budaq cümləsi paralel şəkilde baş cümleye bağlanmışdır. Baş cümlə qütbü tamamlıq budaq cümləsi quruluşundadır. Sxemi yuxarıda göstərildiyi kimidir. Dərslikdəki 564 -cü çalışmada mürəkkəb quruluşlu iki cümlənin sxemini qurmaq tələb olunur. Maraqlı quruluş modeli olan cümlələrdən biri belədir: "Mənə isə ona görə belə deyirdilər ki, kitaba, dəftərə çox həvəsim var idi, əlifbanı öz-özü-

mə öyrənmişdim, əlimə keçən kitabları birnefəsə oxuyurdum, böyükərlə oturub - dururdum, bəzən elə hadisələr uydurub danışıldım ki, böyükərlə mat qalırdı". (Elçin). Cümlənin sxemi:

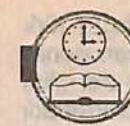

Əvvəl gələn hissə təkkomponentli baş cümlə, paralel birləşən üç səbəb budaq cümləsinin sonuncusu təyin budaq cümləsi əsasında qurulmuşdur.

Budaq cümlə qütbü daha mürekkeb quruluşlu ola bilər. "*İndi dünyada qayda belədi ki, birisi ucadan alçağa yenə, dövlətliyikdən kasıbılığa düşə, söhbatı həmişə aparıb çıxardacaq keçən günlərinə: ay mənim atam belə, anam belə, dövlətimiz bu qədər idi, imarətimiz bu cür idi, hörmətimiz bu həddə idi*". (C.Məmmədquluzadə). Burada baş cümlə sadə, xəber budaq cümləsi isə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşundadır. Ümumilik bildirən hissə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, aydınlaşdırılan hissə zaman əlaqəsi ilə birləşmiş beş sade cümlə şəklindədir. Sxemi belədir:

Mürəkkəb konstruksiyalar üzərində bu istiqaməti iş əsasən seçmə fənn məşğələlərində, təməyül siniflərdə aparıla bilər. Yeni "Azerbaycan dil" programında da mənədə müxtəlif növ və mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələri təbib göstərmək bacarıqlarının formalaşdırılması diqqət mərkəzindədir.

"ANA DİLİM - MƏNƏVIYYATIM" - ƏDƏBİ-BƏDİİ KOMPOZİSİYANIN QISA SSENARİSİ

Səliqə-səhmanlı məktəb zalında xeyli adam yığışır. Bu gün burada ana dilimizə həsr edilmiş maraqlı bir tədbir keçirilir. Bir azdan hamı ayağa qalxır. Maqnitofonda Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni səsləndirilir. Sonra dilimiz haqqında mahni oxunur. Aparıcılar səhnəyə daxil olurlar.

I aparıcı: - Cox hörmətli qonaqlar, əziz müəllimlər, sevimli məktəbli dostlar! Sizi ürəkdən salamlayır, hanınıza "xoş gəlmisiniz" deyirik.

II aparıcı: - Məqsədimiz size ana dilimiz - dövlət dilimizlə bağlı xoş deqiqələr bəxş etməkdir. Azərbaycan dili milli mənəviyyatımız, milli mənliyimizdir. Bu dilə boy atmışq, böyüümüşük. Ana sözü, Vətən kəlməsi bu dilin ecazkar, sehrişirinliy ilə ruhumuzu oxşamış, qəlbimizə hakim kəsilmişdir. Bu dil bizi min illər əvvələ qovuşdurmuş, bu günümüzə bağlamış, gələcəyə səsləyir.

Xəlil Rza Ulutürkün "Mənim dilim" seri aparıcıların ifasında səslənir.

I aparıcı: - Layla dedim yatasan, Qızıl güle batasan... Hardan gelir bu səs-səda? Bəlkə, illər arxasında Layla çalır gəlin anam Dörd qulac ip Bu yüryüy bənd eləmiş kəhəsana.

II aparıcı: - Layla çalır gəlin ana Yelləndikcə kiçik yürüük Gedib dəyir bu ulduzdan o ulduza Layla axır...cocuq baxır, Bəs nə üçün mürgülmər? Bayaq ana südü əmib, İndi ana ruhu əmir.

I aparıcı: - Illər öldü, yaşa doldum, Anladım ki, ana dilim Ürəyimdən çıxmaz mənim, Doğransam da dilim-dilim. Anladım ki, sinəmdəki sözlər deyil, Babaların nəfəsidir.

II aparıcı: - Dizlərimə taqət, qüvvət, Gözlərimə işiq verən, Çənlibeldə at oynadıb, Şimşəklərlə qoşa gedən Igidlerin nəfəsidir.

I aparıcı: - Bu dildədir yüz abidə, min abidə,

Xilafəti parçalayan Babəklərin qəzəbi də

Məhv olarsa bir gün bu dil, Göygöl onda Göygöl deyil, Qoşqar onda Qoşqar deyil, Öz dilini sen qala bil!

II aparıcı: - Qərbe, şərqə işiq salan Füzulinə sən qala bil Sağdır dilim, demək sağdır Şərafətim, ləyaqətim. Sağdır, demək milyard yaşı memlekətim

I aparcı: - Yüz hədəfə tuş etmişəm Sabırın hər sətrini mən. Salxım-salxım nuş etmişəm Şəhdini mən, etrinə mən.

II aparcı: - Zamandan-zamana, əsrdən-əsre

Vuruşa yol gələn davalı dilim, Babək qılincının davamı dilim! Kim qoruya bilməyirsə öz yurduunu, yuvasını, Udməsin yurd havasını. Kim qorurur öz dilini, Itsin mənim gözündən qoy ilim-ilim. O sahili bu sahilə birləşdirən Polad körpüm qılincımdır, Gündəşimdir mənim dilim!

I aparcı: - Azərbaycan dil! Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır. Bu dil bir-birimizlə ehdi-peymanımızdır. Gəlin ana dilimizin Azərbaycan dili kimi dövlət dili adlandırılmasının tarixinə nəzər salaq. Tarixlər boyunca türk dili, oğuz dili və bizim günlərdə Azərbaycan dili adlandırdığımız bir möcüzə! Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıll Xətai Azərbaycan - Türk dilinin dövlət dili səviyyəsində istifadə edilməsini praktik olaraq ilk dəfə həyata

keçirdi. Azərbaycanda türk dili ümumi ünsiyət vasitəsinə çevrildi, xarici ölkələrə diplomatik məktublar bu dilə yazılıb göndərildi.

Xətai taxtında sən ferman oldun,
Dillərə hökm edən qəhrəman oldun.

Lakin Xətaidən sonra bu ənənə uzun illər davam etdirilmədi.

II aparıcı: - İkinci dəfə, 1918-1920-ci illər arasında - Azərbaycan Demokratik Respublikası bərqərar olduğu dövrde "Türk dili" adı ilə dili mədəniyyətin ömrü uzun olmayı başlamış kimi, dil haqqında tədbirlər də milli əsaslarla davam edə bilmədi:

Ali təbəqələr səni dandılar,
Sən bir ümman iken dayaz sandılar.
Özgenin dilində xoruzlandılar
Sən, ey öz sacında qovrulan dilim.

I aparıcı: - Bununla belə Azərbaycan dilinin inkişafı dayanmadı. Sözsüz ki, dil özünün assimiliyasiyasına qarşı düzümlülüyü ilə fərqlənir. O, əsrlərin sınaqlarından keçib, əreb və fars dilləri ilə döyüşə-döyüşə, rus dili ilə vuruşa-vuruşa bu günümüze gəlib çatmışdır.

Uzun müddət əreb dili Azərbaycanda elm, tədris və dinin dili kimi, fars dili şerin dili kimi istifadə edilmişdir. Lakin xalq öz ana dilinə biganə qalmamış, həmişə öz milli dilində - Azərbaycan dilində danışmışdır.

XIII əsrden bədii ədəbiyyatımız fonda Azərbaycan dili zənginləşdi, inkişaf etdi, yaşadı. Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, M.Füzuli kimi dahi söz ustalarımız bu dilə divanlar bağladılar. Dilimiz zaman-zaman qol-qanad açdı, elm dili, sənet dili kimi daha da inkişaf edib XX əsrə qədəm qoydu. Ana dilimizdə çap olunan güclü ədəbiyyat, şerlər, nəşr əsərləri, elmi əsərlər, qəzet və jurnallar, orta və ali məktəblərdə tədrisinin ana dilində aparılması Azərbaycan dilini dövrün ən medəni və zəngin dillərindən birinə çevirdi. Və bütün bunlar dövlətdən çox xalqın, ziyalıların gücünə oldu:

Tarixin yolunu keçdin uğurlu,
Sənə batamadı bir qolu zorlu.

II aparıcı: - Məlumdur ki, 1936-ci

ilə qədər ana dilimiz rəsmi olaraq "Türk dili" adlanmışdır. Hemin ildən sonra dilimizin adı da millətimizin adı kimi repressiyaya uğradı və ərazimizin adı ilə adlandırıldı - Azərbaycan dili.

I aparıcı: - Bəli, yanlış da bir naxışdır - yozumu ilə yanaşsaq, dilimin Azərbaycan dili adlanması bizim xeyrimizə oldu. Artıq biz özümüzü azərbaycanlı, dilimizi Azərbaycan dilli adlandırmaqla özəlliyimizi təsdiq etmiş olduğum.

II aparıcı: - Nəhayət, üçüncü dövr - Heydər Əliyev dövrü geldi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında dilimizə yenidən Dövlət dili statusu verildi. 1992-1993-cü illərdə dilimizin adı yenidən Milli Məclisin qərarı ilə "Türk dili" adlandırıldı. Və nəhayət, 1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul edilmiş müstəqil respublikamızın Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili kimi təsbit olundu.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev rəsmi dövlət dilimizle bağlı yeni tarixi sənədləri - "Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərمانları imzaladı. İndi isə gəlin ana dilimizə həsr olunan bir səhnəciyə birlikdə baxaq.

I aparıcı: - Hami bilir ki, Cənubi Azərbaycanda - Arazın o tayında, qəlbə parçalanmış Azərbaycanın böyük bir ərazisində dilimizin başı çox bələlər, müsibətlər çəkib.

(B.Vahabzadənin "Mərziyə" poemasından bir parça əzber söylenir.)

I aparıcı: - "Dilimiz-məneviyyatımız" həftəsinin keçirilməsiyle bağlı müəllimlərimizlə məsləhətləşib razılaşdı ki, həftənin günlərini ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi bölək:

I gün: - Ana dilinə həsr edilmiş şer məsəbəqəsi günü.

II gün: - Ana dilində yaranmış ilk bədii ədəbiyyat nümunələri - folklor günü.

III gün: - Divar qəzeti günü.

IV gün: - Məktəb günü.

V gün: - Şagird yaradıcılığı günü.

II aparıcı: - Əlbəttə, məktəbimizin bütün şagirdləri bu günlərə hazırlaşıb, qalib gələnlər isə indi sizin qarşınızda çıxış edənlərdir.

1) Şer deyənlər çıxış edir.

2) Folklor nümunələri elan edilir.

3) Məktublar oxunur.

4) Rəmzi kitablar, toxunmuş el işləri, albomlar nümayiş etdirilir.

I aparıcı: - Deyirler, tarix təkrar edilir. Bu fikrin doğruluğu indicə baxağınız səhnəcikdə də təsdiq olunur.

Səhnəyə şagirdlər çıxırlar.

Nəne: Paltarının üstündən mətbəx önlüyü bağlayıb.

Baba: Gözündə eynek, əlində rusca kitab.

Ata: Əlində qəzet - türkçə.

Övladlar: Oğlan və qız. Məktəbli geyimində. Oğlan 12 yaşında, qız 10 yaşında. Salamlışırlar.

Dərsdən evə qayıdan uşaqlar dərhal yemək, dincəlmək arzusundadır.

Uşaqlar: Salam, ana! Yaman acmışıq.

Ana: Uşaqlar, tez olun, yeməyiniz yeyin, qaçın məşğələyə, gecikməz olmaz.

Ata: Bu gün hansı məşğələdir?

Uşaqlar: İngilis dili.

Ata: Ay balam, axı mən size dedim ki, iki ildir ingilis dili məşğələsinə gedirsınız, bəsdir. Türk dilini öyrənmək lazımdır. İştə para qazanmaq üçün Türkiye ən yavuq, ən sıcaq ölkə! Ben hep sizinə beraber Türkiyəyə koşmak fərkindəyim. Türkçəni iyi konuşmadan nasıl olur oğlu ingilisi bilmek?

Ana: Ay kişi, sən lap sivilizasiyadan geri qalıbsan. Məger xəbərin yoxdur qonşuların hamisinin uşağı İngiliscə danışır. Liftdə rastlaşanda da tez-tez bu sözleri eşidirsən: "Ay əm sori, veri maç!". Bəs bizimkilər bilməsə, hamı bize gülməz, deməzlər ki, bunlar geride qalıblar? Açı gözünü, Bakıya yaxşı-yaxşı bax! Hansı idarəya-ofisə, firmaya, cəmiyyətə işe düzəlmək istəsən, birinci şərtləri belə olur: "İngilis dilini bilirsən?". Desən ki, "yox", deyirler: "Biz ancaq ingilis dilini bilənləri işe götürürük". Lap elə bil Londonda-

san. Odur ki, daşı tök ətəyindən, uşaqlara mane olma, elə sənin Türkiyənə də köçsək, yenə ingilis dili əlimizdən tutacaq.

Baba: Ay oğul, ay gəlin! Mənə ele gəlir ki, biz yenə rus dilini öyrənsek yaxşıdır. Əşsi, o boyda nə-həng qonşunu qoyub, ingilisin dilini öyrənmək nəyə lazım? Mən sizin indi barmaqarası baxdırığınız rus dilini yaxşı bilməsəydim, namədlik dissertasiyasını Moskvada müdafiə edə bilərdimmi? Elmi əsərlərimi əvvəlcə rus dilində çap etdirmişdim. Hər yerdə də hörmət-izzətə. Uzun sözün qisası, məndən olsa, uşaqlar rus dili məşğələsinə gedərlər, hər halda Rusiya Amerikadan yaxındır axı...

Nəne: Ay oğul, ay gəlin, ele sən də... ay kişi, vallah deyəsən, lap bəşini itirmisiniz? Bu tifillerdən ne istəyirsiniz? Məktəbdən gelirlər, qayıclar ingilis dili məşğələsinə, ordan oğlan cumur üzgülük dərneyinə, qız musiqi məktəbinə. Səhər yenə türk dili məşğəlesi, sonra oğlan karateye, qız şahmat məktəbinə, üçüncü gün yenə elə, dördüncü gün yene bele...

A balam, bəs sizin bu uşaqlara yazığınız gəlmir? Axı onlar həm sizinle birlikdə olmalı, sizdən tərbiyə almalı, yaxşı dincəlməli və yaxşı oxumalıdır. Öz ana dilində təhsil alıb dünyanın o başına qədər gedib çıxməz olmaz məgər?

Qoy menim nəvələrim doğma Azərbaycan dilini mükəmməl bilsinlər, sonra hansı dili istəsələr, öyrənərlər, hövələniz olsun da...

Şair demişkən:

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır.

Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymənimizdir.

(Üzünü uşaqlara tutur) Gəlin, balaşım, yemək yeyin, dincəlin, sonra birlikdə Ana dili dərsini öyrənək!

Musiqi seslənir. Hami "Ana dilim şirindir" mahnısını dinləyir.

Əfruz HƏSƏNOVA,
Sədaqət SULTANOVA,
Bakıdakı 116 sayılı məktəbin müəllimləri.

SUALLARA CAVAB

Sual. "Zakir sözündə bütöv adamdır" cümlesini üzvlərinə görə necə təhlil etmək olar?

G.Cəfərova, Abşeron rayonu

Cavab. Cütterkibli mürəkkəb cümlədir. "Sözündə bütöv adamdır" - xəber, Zakir ise mübtedadır. Cümplenin xəberi I növ teyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb söz birləşməsidir. Bireleşmənin birinci tərefi isə (sözündə bütöv) dilçilik ədəbiyyatında teyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr adlanır. Məlumdur ki, I növ teyini söz birləşməsinin tərefləri (xüsusiylə ikinci təref) bəzi hallarda ele sintaktik mövqeyə düşür ki, onları ayrı ayrı üzvlər kimi təhlil etdikdə mənasızlıq yaranır. Bura ikinci tərefi en çox "vaxt", "gün", "zaman", "an", "adam" tipli sözlərdən ibarət birləşmələr daxildir. (Bu barede bax: Y. Seyidov "Azerbaycan dilində söz birləşmələri", səh. 403; A. Məmmədov, "Sintaktik təhlilde bəzi məqamlar", "Azerbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi jurnalı", 2000, №2, səh. 20). Bu cümlədə de belədir: "Zakir necə adamdır?" sualını verib "sözündə bütöv" bireleşməsinin teyin kimi götürək xəber - "adamdır" olmalıdır. Onda baş üzvlərdən ibarət cümlə belə alınır: "Zakir adamdır". Əslində cümlədə "adamdır" sözü öz semantik rolunu az qala itirməkdədir, onu cümlədən çıxarımda, demek olar ki, heç ne dəyişmir: "Zakir sözündə bütövdür". Resul Rüstəmovun fikrincə, aşağıdakı cümlələrdə de II tərefi "adam" sözündən ibarət birləşmələri bir üzv kimi görmək lazımdır: Mən serbest adamam. Sade adam xüsusi adamdır. O adam alicənab adam idi və s. (Y. Seyidov, göstərilən əsər, səh. 408)

Sual. Xahiş edirəm, aşağıdakı cümləni sintaktik təhlil edəsiniz: "Onun hər xırda şey üçün özündə yuxarılara ağız açanlardan zəhləsi gedir".

S.Gözelova, Beyləqan rayonu

Cavab. Tekterkibli (şəxssiz) geniş cümlədir. "Onun zəhləsi gedirdi" frazeoloji bireleşme ilə ifadə olunan xəber, "hər xırda şey üçün özündə yuxarı-

lara ağız açanlardan" (kimdən zəhləsi gedirdi?) isə feli sıfət tərkibi ilə ifadə olunan vasitəli tamamlıqdır. Görünür, burada mübahisə doğuran məsələ tamamlığın xəberin içerisinde işlənməsidir. Məlumdur ki, "zəhləsi getmək" bireleşməsi özündən əvvəl müəyyən yiyəlik halda söz tələb edir və onunla birlikdə bir üzv kimi işlənir: "Onun zəhləsi gedirdi; "Əhmədin zəhləsi gedirdi; "Uşağın zəhləsi gedirdi" və s. Belə frazeoloji bireleşmələrin birinci tərefi III növ teyini söz bireleşməsi formasında olur (onun zəhləsi, uşağın zəhləsi) və araya istenilən qədər söz daxil etmək imkanı yaranır. Araya daxil olan belə söz və söz bireleşmələrinin hansı üzv kimi götürülməsində dələşiqliyi isə TQDK-nin "Abituriyent" jurnalındaki aşağıdakı tövsiye yaratmışdır: "III növ teyini söz bireleşməsinin tərefləri arasındaki daxili təyinləri ayırmamaq tövsiye olunur" ("Abituriyent", 2000, №11, səh. 19). Əvvəla, tövsiyənin elmi əsası yoxdur; təyin təyindir, ister daxili olsun, ister xarici. İkinci, belə bir müdдəə şərti olaraq qəbul edilsə de, təhlilə cəlb etdiyimiz cümlədə araya giren feli sıfət tərkibi təyin yox, tamamilə funksiyasındadır. Asanlıqla cümləni belə bir şəkildə salmaq olar. Hər xırda şey üçün özündə yuxarılara ağız açanlardan onun zəhləsi gedirdi.

Sual. "O, paltosunu geyinib, otaqdan çıxdı" cümləsindəki "geyinib" sözünü zərflik hesab etmək olarmı?

Z. Musayeva, Bakı şəhəri

Cavab. Xeyr. Çünkü bu söz xəberdəki (çıxdı) hərəketinin tərzini, zamanını və ya sebebini bildirmir, geyinmək işi qurtardıqdan sonra əsas xəberdəki ("çıxdı") hərəket baş vermişdir. VI sinif dərsliyində -bş şəkilçili (o cümlədən -araq, -ərek) feli bağlamaların vəzifəsindən biri de belə ifadə olunur: "İşin əsas fəldəki işdən əvvəl icra olunduğu" bildirir: S. Vurğun 1924-cü ildə Qazax Pedoqoji Texnikumunu bitirib, Azərbaycanın bir sıra rayonlarında müəllimlik etmişdir" ("Azerbaycan dili", VI siniflər üçün; 1994, səh. 78). Belə halda

-bş şəkilçili feli bağlamalar cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəberi hesab edilir: "Bunlar (-bş şəkilçili feli bağlamalar-A.M.) sade cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəberi olarkən, bir işin əvvəlcə başlandığını və ikinci iş başlanmadan (başlansa da hələ qurtarmadan) bitdiyini bildirir və özündən sonra gələn əsas işin zaman və şəxsi ilə uzlaşa bilmir" (M.Hüseynzadə "Müasir Azerbaycan dili"; 1973, səh. 248). Ali məktəbler üçün "Müasir Azerbaycan dili" (IV h. 1972, səh. 300) dərsliyində də həmcins feli xəberlərə aid belə bir cümlə verilmişdir. "O, kitabxanaya gedib, müxtəlif əlyazmalarını oxuyub, lazımi məlumatları topladı". Z. Budaqovanın "Azerbaycan dilində durğu işarələri" kitabında ("Elm" nəşriyyatı, 1977) yazılır: "-bş; -araq şəkilçili feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan həmcins üzvlər" (seçdirmə mənimdir - A.M.) vergül ilə fərqləndirilir: O, el-üzünü yuyub, geyindi və evdən çıxdı". Belə xəberlərə ona görə "qeyri-müstəqil" deyilir ki, onların zamanı və şəxsi cümlədəki əsas xəberdə ifadə olunur: O, geyinib, otaqdan çıxdı; Mən geyinib, otaqdan çıxdım; O, geyinib, otaqdan çıxır; Mən geyinib, otaqdan çıxıram və s.

Beləliklə, yuxandakı cümlə, üzvlərinə görə belə təhlil edilir: "geyinib" və "çıxdı" - xəber, "o" - mübəda, "paltosunu" - tamamilə, "otaqdan" isə - yer zərfliyidir.

Sual. Kimin ki qədimdir

şəri, sənəti,

Onun əbədidir mədeniyyəti - cümləsi hansı növ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir?

N. Abdullov, Bakı şəhəri

Cavab. Göründüyü kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində "əvəzlik-qəlib" vəzifəsində "onun" əvəzliyi işlənmişdir. Orta məktəb dərsliyinə görə, "Bu cür sözler (əvəzlik-qəlib - A.M.) baş cümlədə hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirse, budaq cümlə də onun adı ilə adlanır" (Q. Kazimov, Y. Seyidov "Azerbaycan dili", 1995, səh. 209). Verilmiş nümunədə isə "qəlib" III növ teyini söz bireleşməsinin birinci tərefidir ki, o da ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmir. Elmi dilçilikdə belə nümunələrdən çox vaxt yan keçilmiş, yalnız Q. Kazimovun "Müasir Azerbaycan dili. Sintaxis" (2000-ci il) monoqrafiyasında buna müəyyən münasibət bildirilmişdir: "Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən söz ismin yiyəlik halında olur və ikinci təref-

lə birlikdə söz birləşməsi əmələ getirir... (budaq cümlənin qəlibi bütövlükde birləşmə deyil, yiyəlik halda işara əvəzliyi olur)" (səh. 335). Müellife görə, belə halda bütöv birləşmə, yeni "onun" sözünün ikinci tərefle yaratdığı birləşmə hansı cümlə üzvüdürse, budaq cümlə də hemin adla adlandırılmalıdır. Məsələn: "Hər kəs bu şərəflə işdən həzz almırsa, onun hayatı mənəsizdir" - mübədə budaq cümləli (səh. 335), "Harada işleyirsən, oranın şəraitini yaxşılaşdırırsın" - tamamlıq budaq cümləli (səh. 308) tabeli mürəkkəb cümlə sayılır.

Aydındır ki, budaq cümlənin növü onun baş cümlədə yerinə yetirdiyi funksiyadan asılıdır. Əgər belədirse, bizcə, haqqında söhbət gedən cümlələri də öz adı ilə adlandırmış lazımdır. Məsələn, belə bir izah vermək olar ki, bəzən budaq cümlə baş cümlədəki üzvü bütövlükde yox, onun bir hissəsiniz izah və əvəz edir. Bu tip budaq cümlələri ayrıca bir qrupa daxil etmə mümkündür. Onuz da budaq cümlələr həmişə baş üzvdəki hər hansı bir üzvün yerində işlənmir və bütün hallarda cümlə üzvünün adı ilə adlandırılmalıdır. Bu fakt orta məktəb dərsliklərində də öz əksini tapıb: "Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan budaq cümlələr ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir (bura mübədə, xəber, tamamilə və b. cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırılanlar daxildir-A.M.), yaxud da bütövlükde baş cümlənin ümumi məzmunu ilə (bura şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri aiddir - A.M.) bağlı olur" (Gösterilən dərslik, səh. 204). Deməli, budaq cümlələr baş cümlədəki roluna görə 2 yere ayılır: a) baş cümlədə hər hansı bir üzvün yerində işlənənlər; b) baş cümlənin ümumi məzmununa aid olanlar. Bura təhlilə cəlb etdiyimiz cümlə tiplerini də nezəre alıb üçüncü əlavə etmək olar: c) baş cümlədəki hər hansı bir üzvün birinci tərefinin yerində işlənənlər. Lakin bizcə, ne qədər ki bu məsələ cilalanıb orta və ali məktəb dərsliklərinə gətirilməyib, professor Q. Kazimovun fikrini daha etibarlı mənbə kimi görmək lazımdır. Bu baxımdan sualdakı cümlə mübədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Çünkü baş cümlədəki "qəlib" (onun) III növ teyini söz bireleşməsinin mübədən ifadə olunan mübədən (onun medeniyyəti) birinci tərefidir.

**A.MƏMMƏDOV,
pedoqoji elmlər namizədi.**

XIX ƏSR ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİNDE ADLIQ HALLİ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Zöhre NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi.

Azərbaycan dili qrammatik quruluşunun tərkib hissəsi olan feli birləşmələr, eləcə də adlıq halli feli birləşmələr baxımından XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinə zəngin faktlar vermişdir. Həmin əsrde yaşayış yaratmış böyük Azərbaycan alimi ve şairi Abbasqulu ağa Bakıxanovun Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərdə müeyyən qədər adlıq halli birləşmə işlənməmişdir. Onların bir qismını misal olaraq veririk. Özgələr kövr eylədkdə mən həvadaram sənə. Reisi-məzkur mənə düşçər olduqda təarif ilə ona verib dedim. Kişi özün bəzəmək cəhəldən əlamətdir. Bir fikir elə ki, sən bu yere gəlmək üçün əlində behanə olsun və xalqı bədgüman etməsin.

XIX əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehdən müasir oxucuya Azərbaycan dilində bir-iki əsər gəlib çatmışdır. M.Ş. Vazehin əsərlərinin taleyi məlumdur. Ədibin Azərbaycan dilində əldə olan qəzel və müxəmməslərində adlıq halli feli birləşmə yoxdur. Məlumdur ki, M.Ş. Vazeh Gəncədə və Tiflisdə Azərbaycan dilində dərs demişdir və tədris üçün "Kitabi-türki" adlı müntəxəbat tərtib etmişdir (i.l. Qriboyedovla birlikdə). Müxtəlif mənbələrdən materialları toplanmış həmin müntəxəbatda M.Ş. Vazehin qələmindən çıxan mətnlər də var. Professorlar Xeyrulla Məmmədov və Ağahüseyin Həsənov tərəfindən tərtib və nəşr edilmiş "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı" (XIX-XX əsrlər) kitab-

bının birinci cildində "Kitabi-türki"dən verilmiş mətnlərdə bir-iki adlıq halli birləşmə işlənmişdir: Günahı sabit olandan sonra padşah buyurdu ki, onun burunu deşib, bir ip keçirib küçələrdə gəzdirsinər. Xacə dedi ki, əger siz istədiyiniz hacətləri mən bacararam, müzayiqə yoxdur. Ulaq yeridikcə qumrovlarının səsi gelirdi. Fəryad elədi ki, ay kişi, sən dediyin sandıqca quyuda yoxdur. O çəməndə çox vəhşilər var idi ki, havası xoş olmaq və otu və suyu çox olmaq səbəbi ilə orada vətən eləyib günərini rahatlıq ilə keçirdilər. Bu məsəl ondan ötrüdür ki, bilesən, heç kəs səy yolunda çalışmamış muradının günü ümid maşriqindən tülü eyleməz və çıxmaz.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili o dövrün görkəmli şairləri Qasim bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvani, böyük dramaturqlar M.F. Axundzadənin, Nəcəf bəy Vəzirovun əsərlərinin dili və qismən də digər mənbələr əsasında öyrənilir. Bunlara keçməzdən əvvəl, o dövrde yaşayış yaratmış, nisbətən az tanınan ədiblərdən də adlıq halli feli birləşmələrə aid misallar vermeysi lazımlı. Mirzə Nəsrullah Didə: Xudavəndi-xəllaqi-səd aləmin, Nekim biz bilən bircə ərşü zəmin. Əsgər ağa Görəni: Mən bilən, haldan düşür Kişi xeyləyi arvad dan tez. Hacı Səid əfəndi Ünsizadə: Qurtarıb təb olanda nezmimiz düz. Buna tarix oldu min üç yüz. Celal Ünsizadə: Lisani-türkinin bir

söbəsi demək olan Azərbaycan şivəyi-ləhcəsini təkmilən ərz və bəyan edən bir əsər ortada görünmədiyi məlumdur. Şir hemlə edən də şəb, ya ruz, Gösterirdi onlar ona buynuz. Aralarında ittifaq və ittihad hasil olan bir məmələkət əhli hər bir vaxt və zaman əmin və amanda bağı qalırlar. Yazıq maral can verdiyi sıradə buynuzları ilə ayaqlarını xatirinə salıb deyirdi. Dost və aşna və əqrabası çox olanların dərd və qəmi də çox olur. Aslan orada bir çox odun yandırıb üstündə qulplu bir qazan qoymuş olduğunu öküz görər-görməz geri döndü və qaçmağa başladı. Səfərəli bəy Vəlibəyov: Uşaq yatanda anası onun yanında özü üsul və aram ilə gəzir, hətta özgəleri ilə də onun yavuqunda səs-küy etməyə və balasını yuxudan oyatmağa qoymayırlar. Habelə də xudayı-teala gecə olanda canlıları yatırdı, ölkəyə fərağətlik salır, ta ki bəndələri rahət yatsınlar. Necə ev bir-birinin yanında olanda kənd və ya anlu, ya göy (və ya qəryə) deyirlər. Müəzzzinin "Allahi əkbər" səsi qu-laqlarına yetişəndə məscidə gedib namaz qılırlar. Həsənəli ağa Qardağı: Bir sovuq ifrat olanda, buxar donuban töklür dari misli qar. Səkkiz gün martdan bir az ziyyadə keçəndə yaz olur, dari dünyada... İyunun onu olcaq yay girir. Bitir hər bitənlər, çiçəklər açır. Yay gəlcek bitənin çoxusu solur. Payız olan kimi xəzanın yeli əsir, paimal edir gülü, sünbülli. Qış olacağın sovuq düşür, qar yağır. Yaz olacağın yiğisirlər uşaqlar... Əqli olan oxur, hər elme çatar, Əqli olmaz gəder kəndə, mal qovar.

Əhməd bəy Cavanşir: Soyuq düşəndə, yəqin, isteyəckdir, bürünsün. Öləndə şəxs və zəki, Bəzəyib cənəzəni, Məni tabuta qoşarlar. Vəzir verəndə salam, Bu yerdə etdi ikram. Gəlib ötəndə şərba Mərhəba vurdular laf. Bunnar olan tek tamam, Hökm oldu vərilsin team. Götürecəksiniz gələn-

də Tayı, gədələr yorulanda. Qardaşın oğlu öləndə, Ləçək saldin gün-gece.

*Qondular bir budağa
Ki, sabahdan köç ötəndə,
El yol ile gedəndə
Öyrənsinlər hər dili.*

Azərbaycan maarifinin inkişafında, Azərbaycan maarifçi ziyanlılarının yetişməsində rolü və əməyi olan Aleksey Osipoviç Cernyayevskinin "Vətən dili" (birinci hissə) dərsliyində bu tipli adlıq halli feli birləşmələr işlənmişdir: Bülbül gecə və gündüz Gülüstan etrafında könül sevən nəgmələrdən oxuyurdu. Mən öləndən sonra size qalacaqdır... Qoca ölen kimi oğlanları bağa yürüüb hər yeri qazib torpağı çevirdilər.

XIX əsrde yaşayış yaranan, həm klassik şer üslubunda, həm də aşiq şer üslubunda yazan Seyid Əbdülqasim Nəbatının əsərlərinin sadə dili xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Şairin əsərlərində işlənən adlıq halli feli birləşmələrdə də bu sadəlik qalır. Ancaq burada bir cəhəti qeyd etmək lazımlı gəlir ki, Nəbatının əsərlərinin dilində ümumən feli birləşmələrin, eləcə də adlıq halli feli birləşmələrin işlənme tezliyi zəifdir. Onun iki yüzdən artıq səhifəni tutan əsərlərinin dilində iyirmiye qədər adlıq halli feli birləşmə işlənmişdir. Onlardan birində aparıcı tərəf məsədlə ifadə olunmuşdur: Ta desinlər xəlq lal oturmağa Bu Nebatitek bəxtəver gərek. Qalanlarında əsas tərəf feli bağlamalarla və feli sıfətlərlə ifadə olunmuşdur.

Əsas tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunanlar: Xəzan olanda, deyirlər, şəcer töker bərgin. Mən öləndə, məni qoymun məzare. Dövərə gəldikcə qədəh sən dəxi bir cam al iç. Gəldikcə nəfəs mədh eləsəm, vardı bəyanım. Bahar olcaq, müselmanlar, mənim bu gərdisi-könlüm Özün meyxane künçündə yixib məstü xərab istər. Sübə olcaq açıldı könlümüz güllər-

tək. Saqıya, ruzi-əzəl camına möhtac olalı, Xabe getdikcə, göze sacəri-səhba görünür.

Məlumdur ki, -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçili feli bağlamalar adlıq halli feli birləşmələrdə əsas söz kimi işlənə bilmir. Nəbatının bir şerində belə bir misra var: Saqı yixilib piyale qəltan olacaq. Bu misradakı saqı yixilib ifadəsinə iki cür izahat vermək olar. Bir halda belə hesab etmək olar ki, -ib şəkilçisi keçmiş zaman şəkilçisi rolundadır və bu halda saqı yixilib cümlədir; saqı mübtəda, yixilib xeberdir. Ancaq misranın intonasiyası başqa cür izahat üçün də əsas verir. Yeni belə də demək olur ki, burada -ib feli bağlama şəkilçisidir, yixilib isə felin təsriflənmeyen formasıdır. Belə ya-naşında **saqı yixilib** ifadəsi misranı təşkil edən bütün cümlə daxilində adlıq halli feli birləşmədir. Biz bu ikinci yanaşmanı daha dəqiq hesab edirik. Nəzəre alınmalıdır ki, bu forma Azerbaycan dilində norma olmasa da, hərdən belə halların olmasına təsadüf edilir.

Əsas tərefi feli sıfetlərlə ifade edilənlər: Gözün aç, bir tamaşa qıl, budur gör sən deyən Leyla! Əl çəkmişəm o sən yeyən abü nebat-dən. İsmi-Səlma deyilən yerde gerek Tur olsun. Dur ki, sən edən zari istəməm! İncimez yar edən cövrü cəfadan. Adəm yeyən bari danə bilmənəm. Bu idi mən deyən gözlər, nə gözlər! Gənc məxfi ol-duğun ta bilmışəm, zülfündədir.

XIX əsrin birinci yarısında Azerbaycan ədəbi dilinin grammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün o dövrün görkəmli şairi Qasim bəy Zakirin əsərləri zəngin material verir. Q.B. Zakirin müxtəlif poetik növlərdə yazdığı şerlərində ümumən feli birləşmələrden, eləcə də adlıq halli feli birləşmələrden kifayət qəder istifadə edilmişdir. Hesablamamıza görə, şairin əsərlərində səksən beşə qədər adlıq halli feli birləşmə işlənmişdir.

Azerbaycan ədəbi dili tarixində

adlıq halli feli birləşmələrin işlənməsi qanuna uyğun şəkildə davam edir. Dilimizin XIX əsrə qədərki inkişaf tarixində olduğu kimi, Q.B. Zakirin əsərlərinin dilində də bu birləşmələrin əsas tərefi feli bağlamalarla ifadə olunmuşdur. O da təbiidir ki, bu mövqedə ən çox işlənən anda, -əndə şəkilçili feli bağlamalardır, başqa feli bağlamaların bu məqsədə istifadə edilmişdir, ancaq -anda, -əndə şəkilçili feli bağlamalarla formalasən adlıq halli feli birləşmələr o birle-rində xeyli çoxdur. Ümumən Q.B. Zakirin əsərlərinin dilində əsas tərefi feli bağlamalarla ifadə olunan aşağıdakı adlıq halli feli birləşmələr işlənmişdir.

-Anda, -əndə şəkilçili feli bağlamalar vasitəsi ilə emələ gələnlər. Məsələn: Açında zülfündə bendü bağı sən, Pərişan edərsən ittifaqı sən. Növbət mana yetəndə, əzizim, çanaq tut. Mən zar olanda sən dəxi zar. Mən xürrem olanda, xürrem öldün. Külfət çox olanda dərdisər artar. Boran çoxalanda gəzər yalavac. Qış olanda yeri gü-nəvər gərek. Anası dünəndə topuqlar, dizlər.

Q.B. Zakirin dilində -inca, -inca, -unca, -üncə şəkilçili feli bağlamalarla formalasən adlıq halli feli birləşmələrin mövqeləri sabitləşibdir: Sübh açılıncə yanmaz heç kimse-nin çırağı. Gece ta sübh olunca nalevü fəryad eder könüm. Cəb-relli-əmin gəlmeyince ta Sirri-kai-natdan deməzdi xəber. Biz gəlin-cə olmuş qıylu qal.

Digər feli bağlama formaları ilə emələ gələn adlıq halli feli birləşmələr də işlənmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

-Dıqca, -dikcə, -duqca, -dük-cə şəkilçili feli bağlamalarla: Göz yaşı tökdükə könül, Dəxi də çox qubar eylər. Düşdükə yadına tel-lər Sızıldaram uzun illər.

-Ali, -əli şəkilçili feli bağlamalarla: Dilber, sən gedəli xəstə düş-müşəm. Sərdən gedəli sayəsi ol-

sərvə rəvanın, Biqədr oluban həm-rəhü həmsədə dağılmış.

-Caq, -çek şəkilçili feli bağlamalarla: Söz bize yetişək tutma-yıb aram. Xanım bostanının növ-barı gəlcək... Şəhra mərdümünü şəhər əqli görcək, Yalvarıb, yapışib oturdur çömmək.

-Mış, -miş, -muş, - müş şəkilçili feli bağlamalarla: Bir saat keç-məmiş ara qarışib. Səher tezdən durub, bidarı hüşyar olmamış aləm... Allah eləməmiş olursuz nasaz.

Qonum-qonşu gəlib, şənlik ol-mamış,
Bizim üçün qara günlük olma-mış,
Əngəl yiğilmamış, tünlük olma-mış
Oturmaq, fərəğat zamanı deyil.

-İban, -ibən, -uban, -übən şəkilçili feli bağlamalarla: Oğlan da lailağ oluban razi, sürütnaməni başladı qazi.

Q.B. Zakirin əsərlərinin dilində -ib, -ibən, -uban, -übən feli bağlama şəkilçiləri ile -ib, ib, -ub, -üb feli bağlama şəkilçisi müvazi işlənmişdir. Məlumdur ki, sonralar ikinci variant işlək olmuş, birinci isə arxa-ikləşmişdir. Azerbaycan dilində bu şəkilçi variantları ilə formalasən feli bağlamalar adlıq halli feli birləşmələrin formalasmasında iştirak etmir. Göründüyü kimi yuxarıdakı misalda adlıq halli feli birləşmə -ibən şəkilçili feli bağlama ilə forma-laşmışdır. Fikrimizcə, aşağıdakı misalda -ib şəkilçili açılıb feli bağلامası adlıq halli feli birləşmənin əsas tərefi kimi işlənmişdir: Gülgül açılıb, Taze baharın gələcəkdir.

-Madan, -mədən şəkilçili feli bağlamalarla: Mədəd qıl, ey ecəl, al canı məndən çıxmadan tə can.

-Andan, -əndən şəkilçili feli bağlamalarla: Sən gedəndən bəri, ey üzü dönmüş, Gözlərəm oturub yol qabağında. Sən gedəndən bəri, ey çeşmi xumar, Əzəl gözlərinin xabı çekildi. Mən ölündən son-را deyin dildara, Yadlar ilə deyib

gülməsin bari! O gedəndən bəri bir mərhəmim yox. Nuşdarunu ölündən sora Söhrab, aparır.

Andan, -əndən şəkilçiləri haq-qında da fikir ayrılığı var. Bir vari-anta görə, beləsi müstəqil feli bağlama şəkilçisi hesab edilir. Biz də onları ayrıca feli bağlama şəkilçisi kimi veririk. Başqa bir fikrə görə, bu şəkilçi -anda, -əndə şəkilçisinin -n ünsürü qəbul etmiş variantıdır. Bu şəkilçi -an, -ən feli sıfət şəkilçisinin ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə birləşməsinə də bənzəyir. Lakin əslində orдан fərqlənir.

Q.B. Zakirin əsərlərinin dilində feli sıfətə emələ gələn adlıq halli feli birləşmələr də işlənmişdir. Bu tipli adlıq halli feli birləşmələrin əsas tərefi daha çox -an, -ən şəkilçili feli sıfətlərdir: Zalimdır, sən deyən dilber deyil bu. Deyil ol sən görən tek indi, möhtacu fəqir olmuş. Aşıqi-dilbəstə yatan saraye. Biz görən tek deyil Abdulla Paşa.

-Mış, -miş, -muş, - müş şəkilçili feli sıfətlərle: Ustad iki yayı baş-başa çatmış kimidir. Biədəb arizi-yare dil uzatmış kimidir. Xandı-mürcimi sultan talatmış kimidir.

-Dığı, -diyi, -duğu, -düyü şəkilçili feli bağlamalarla: Ey böyük bəy, bize sən verdiyin təxt Mənim dişlərim tek ovraq olubdu. Aşıqın hali pərişanü tebah olduğunu. Hə-zərat saldıqı bulanı sən gör. Uzun illər günün qara keçdiyin, Siyah zülfü-pərişane deyərmi?

Q.B. Zakirin əsərlərinin dilində əsas tərefi məsderlə ifadə olunmuş iki adlıq halli feli birləşmə işlənmişdir: Zakir, yarın yar olmağın egyptərə Gələ gör eşidə ellər, açıla. Şəm' başın gecələr tiği-cəza kəməkdən, Biədəb arizi-yare dil uzatmış kimidir.

Q.B. Zakirin əsərlərinin dilində işlənən adlıq halli feli birləşmələrin nisbəti qanuna uyğundur. Göründüyü kimi, belə birləşmələrin ek-seriyyəti feli bağlamalarla, az qis-mi feli sıfətlərle, cəmi iki birləşmə isə məsderlə formalasmışdır.

Həyat kitabı

Həyatın hər üzü var, söz yox ki, nəgməsi də. Ve hər bir insan həyatda öz nəgməsini oxuyub gedir, bənzərsiz, təkrarsız nəgməsini. Amma ele nəgmələr var ki, onu hamı eyni cür oxumağa borcludur. Bu, mənəviyyat nəgmələridir. Mətiqə görə, insanın mənəvi borcları ona xatırlananda nəgmə öz-özünə əriyib yox olur. Çünkü insan xisleti öyündə qəbul etmir. Öyündə həmişə cansızıcı olur, en müdrik adamın dilindən deyilsə, en ağıllı şagird tərəfindən dirlənilse belə.

Bəs öyündü nəgməyə çevirəndə? Pedaqoq-şair Yunis Yusiflinin "Didaktik nəgmələr" ("Ağrıdağ" nəşriyatı, Bakı, 2001) kitabı sübut edir ki, ister siyasi, ister dini, ister mənəvi-exlaqi məsələlərlə bağlı bilgi və öyüdləri nəgmə kimi oxumaq, oxutmaq və sevdirmek mümkündür.

Yunis müəllimin nəgmələri dörd kiçik nəşr parçası ilə başlanır. İlahi Kitabımızın hökmələrini ilahi sakitlik həpmüş aydın və rəvan üslubla oxuculara təqdim eden parçalar "Valideynlər və onların vəzifələri", "Övladların vəzifələri", "Qohumlarla bağlı vəzifələr", "Dövlət, millət, vətənimizlə bağlı vəzifələr" adlanır və yaşıdan asılı olmayıaraq, bütün oxucuları öz cazibə sahəsinə çəkir. Onların hər biri özündə bir neçə dərsin vera biləcəyi effektiv cəmləmişdir. Və həmin tendensiya kitabın sonuna qədər oxucunun əldindən tutub nəgmə-nəgmə addimlaşdır. Müəllifin pedaqoji təcrübəsində irəli gelən mühüm bir cəhet nəgmələrin hamisində diqqət mərkəzində dayanmışdır, o da qələmə alınan mövzunun poetik təsviri yox, didaktik açıqlamasıdır. Yəni məqsəd şer deyil, təlim əhəmiyyət-

li incəliklərin şer dili ilə deyilişidir. Məsələn, himnimizle bağlı nəgməyə diqqət yetirək:

On səkkizdə Əhməd Cavad
Sözdən çələng dəstəledi.

Üzeyir də o çələnge

Əsgər marşı bəstəledi.

- himnin yaranma tarixi, metn və musiqi müəllifləri və əsgər marşı üslubunda olması.

Dinlədikcə hərdən onu,

Verdi ilham, qüvvə bizi.

Qalxıb şöhrət pillələri,

Döndü dövlət himnimizə.

- himnin dinləyənə ilhamverici, qüvvəverici gücü və 1918-ci ildən üzərə pille-pille yüksələn xətə yaşırayaq bu gün müstəqil respublikamızın himninin çevriləməsi.

Bu himn igid az ərlərin

Tarixdəki gur səsidi.

Bu himn bizim qazilərin

Qəhrəmanlıq nəgməsidir.

- himn Azərbaycan xalqının ulu ecdadi azlardan, Az igidlərindən, bu günümüzdək vətən yolunda fədakarcasına mübarizə aparmış ərlərin qəhrəmanlıq nəgməsi mənzilində dayanması,

Qəlbimiz də himnimizlə

Bir ahənglə vurmalıdır.

Oxuyan da, dinləyən də

Ayaq üstə durmalıdır.

- hər bir vətəndaşın dövlət himni ilə vəhdətdə borcu və himn dinləmək qaydası.

Göründüyü kimi himnle bağlı şagirdlərə öyrədilməsi vacib bilinən bütün məlumatlar bu kiçik bəndlərdə müvafiq ardıcılıqla yerləşdirilmişdir və olduqca yaddaqalandır.

Dövlət atributlarımızla bağlı digər nəgmələrdə şagirdlər mövzunun ağırlığını hiss etmədən konstitusiya sözünün mənasını, konstitusiyanın ictimai-siyasi mahiyətli

mühüm dövlət sənədi olmasına, burada vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin təsbitini, bayraq və gerbin rəmzi mənasını, onların üzərindəki rəng və təsvirlərin açmasını öyrənir, dövlətlərərəsə münasibətlərdən adı sənədləşməyədək onların mühüm əhəmiyyət daşıdığını dərk edirlər.

Gerçilik həm siyaset,
Həm də incə sənətdir.

Adı kağız bu gerblə

Etibarlı, bir də ki,

Ən qiymətli sənətdir.

Dinimizi tanıq verən cəmi yeddi bəndlik şerdə isə Azərbaycanın çoxallahlılıqdan, atəşpərəstlikdən İslamiyyətədək keçdiyi inanc yolu, İslamiyyətin yaranma tarixi, en uca kəlamı barədə nəgmə oxunmuşdu. Şer belə tamamlanır.

Dinimiz İslamdır

yeddinci əsrən, Peygəmbərimiz də

Ulu Mehəmməd, Salavat çevirib adı geləndə, Bütün əyamla edirik hörmət.

Necə də incə, arifanə öyünd! Bu gözəl sonluğun davamı olaraq "Müqəddəs Kitabımız" nəgməsini oxuyaq.

Başqa kitablardan fərqini deyim, Tanrının kəlamı, sözüdür "Quran". Ondaki qüdrətə, sən gücə bir bax, Vicdana, imana gələr oxuyan.

Nadanlıq üzündən, zülmətə vardıq,

Çıxa bilməyəndən bəşər gündüzə,

Qədir gecəsində Rəhim Allahın,

Elçisi Mehəmməd çatdırıb bizi.

Bu kitab öyrədib bu gündən beri

Hər şeyin həm ziyan, həm faydasını.

Ömür karvanına sərvən olanda,

Haramdan qaçmağın hər qaydasını.

Onun sahəsində yaxşını seçib, Goyərən yalanı dərhal biçmişik. Həqiqəti üzə çıxarmaq üçün Əl vurub "Quran" a biz and içmişik.

Əvvəldən çox olub, indi de çoxdur, Xalqımın içinde onun hafizi. Deyirəm bu kitab qoruyacaqdır Hələ neçə-neçə bələdan bizi.

Gözəl səsli, sözlü dilimə qurban, İndi neçə səddi o sovuşdurub. "Qurani-Kərim" i bize, bizi də "Qurani-Kərim" e o qovuşdurub.

Elə ki alıram onu əlimə, Gülcükə etrindən sanki doyuram Sura başa yetcək öpüb bükərək Bütün kitablardan üstə qoyuram.

Bizcə, Müqəddəs Kitabımız, Onun şərafəti və Ona ehtiram barədə didaktik söz elə belə də olmalıdır.

Müəllifin pedaqoji təcrübəsinə zənginliyindəndir ki, nəgmələrdə məlumatvericiliklə öyündə vəhdət həllindədir. Və yekun bəndlər tərbiyəvi notlarla daha zəngindir. Bu isə didaktik əsər üçün çox mühüm keyfiyyətdir, eyni zamanda orijinal üslubdadır, nəsihətçilik yoxdur.

Bahar bayramı, ana dili, bılık günü və s. mövzularda yazılmış nəgmələr də öz orijinallığı ilə səciyyəvidir. Tarixi şəxsiyyət və elm adamlarının, o cümlədən professor Hacı Mirzəfər Həsenovun, professor Əjdər Ağayevin adına ünvanlanmış şerlər şagirdlərə görkə olası faktları zəngindir.

Umumən, dəyərli məziyyətləri ilə seçilən və həyati mahiyyət daşıyan bu kitab həm sinifdən xaric oxu, həm də sinifdən xaric işlər yönündən dil-ədəbiyyat müəllimlərimizin yaxın köməkçisi ola bilər.

Əsmər BƏDƏLOVA,
pedaqoji elmlər namizədi,
dosent.

"Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası"

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikası xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətini eks etdirir. Bu leksikanın yaranma tarixi kənd təsərrüfatından sənətin ayrılmış, müxtəlif sənət növlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Sonralar müyyəyen emək kollektivləri yaranmış və kollektivlərdə ünsiyət üçün xüsusi sözlər əməle gəlmışdır. Belə sözler dilin leksikasında xüsusi bir lay, təbəqə yaratmışdır. Bu təbəqəni tədqiq etmək Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan Hüseyin Əsgərovun yenicə çapdan çıxmış "Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası" adlı kitabı diqqəti çeker.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiya məsələlərini araşdırmaq üçün zərgərlik leksikası zəngin material verir. Nəzərealsaq ki, Azərbaycan qədim dövrlərdən sənətkarlıq mərkəzi olsa da, camiiyətin sosial, mədəni və iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, həmçinin peşə-sənət daşıyıcılarının tədricən həyatdan köçməsi ilə bu leksika tədricən aradan çıxır, onun toplanması, öyrənilməsi bəlkə də artıq gecikib. Lakin gec də olsa, bu tarixi zərurət artıq öz həllini tapmağa başlayıb.

Azərbaycan dilçiliyində leksikologiyaya aid yazılmış əsərlərdə peşə-sənət sahəsinə az da olsa, toxunulmuşdur. Bu əsərlərdə düzgün olaraq göstərilir ki, peşəsi, sənəti, fəaliyyəti ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlər peşə-sənət leksikasını yaradır. Amma təessüf ki, bu əsərlərin heç birində zərgərlik, dulusluq, xalçaçılıq, misgərlik və s. sənət leksikasının adı çəkilmir. Son illərdə bu sahəde xeyli irəliləyiş müşahidə olunur. Zərgərlik sənətinin leksikasının tarixi-müqayisəli səpgidə araşdırılması bu sahəde görülen ciddi işdir.

"Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası" adlı kitabda zərgərlik sənətinin yaranması və inkişaf tarixi işlənilir, maraqlı tarixi faktlarla, əsaslı dəllişlərle Azərbaycan ərazisində sənətkarlığın eramızdan əvvəl yaranıb təşəkkül tap-

dığı bir daha təsdiqlənir. Burada müəllifin Azərbaycan tarixinə, onun ince-sənətinin tarixinə vətəndaş-alim mövqeyində yanaşığının şahidi olurq.

Azərbaycan ərazisində hələ e.e. V-VI minilliklərdə metal emalı, metal işləmə sənətinin, o cümlədən zərgərliyin ibtidai formada təşəkkülü, yəni bəsit formalı bəzək eşyalarının - tunc üzüklerin, sırgaların, bilərziklərin və s. hazırlanması bu ərazidə yaşayanların tarixinin və mədəniyyətinin qədimliyini və xalqın oturacağı həyat tərzini keçirdiyini sübut edən çox dəyərli faktdır. Yer kürəsinin şərqi ilə qərbini birləşdirən Böyük İpek Yolunun Azərbaycan ərazisində keçməsi burada sənətkarlığın, ticarətin inkişaf etməsi, həmçinin zəngin təbii və maddi ehtiyatların olmasına bir daha sübut edir.

Tədqiqatçı alim tarixi ekskursdan sonra zərgərlik leksikasının etimologiyasını, yaranma mənbələrini araşdırır. Tədqiqat işinin maraqlı cəhətlərindən biri də budur ki, "sırğa", "üzük", "bilərzik", "qalay" kimi çoxları tərəfindən etimoloji tədqiqata cəlb edilmiş sözləri araşdırarkən müəllif orijinal yolla gedərək bu sözlərin mənşeyinin araşdırılmasına yeni prizmadan yanaşır, öz sözünü - mövqeyini əsaslandırmağa müvəffəq olur. Azərbaycan yazılı abidələrində mövcud olub müasir dövrə işləklilikdən çıxmış xeyli söz tədqiqata cəlb olunmuşdur ki, bunlar həm dilçilik, həm də sənətşunaslıq baxımından maraqlı doğurur.

Zərgərlik leksikasının tədqiqi həm də xalqın estetik təfəkkürünün və bədii zövqünün formallaşmasının izlənilməsində, xronoloji tədqiq edilməsində mütəxəssislərə yardımcı ola bilər. Əsərin dili sade və oxunaqlıdır. Tarixi və elmi informasiyanın sadə təsvir üsulu ilə verilməsi nəinki dilçilərin, eləcə də sənətşunaslarının, zərgərliklə məşğul olan sənətkarların, habelə geniş oxucu auditoriyasının diqqətini cəlb edir.

**Mətanət ABDULLAYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin
dosenti.**

TƏHSİL İSLAHATI HÖYATA KEÇİRİLİR

MƏSLƏHƏT

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VIII SINİFLƏRİNDE SEÇMƏ FƏNN KİMİ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATDAN PROQRAM MATERİALLARININ TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI

2002-2003-cü dərs ilinde Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə bazis tədris planına keçiləcəkdir. Seçmə fənn kimi şagirdlərin meyl, məraq və arzusu əsasında təşkil olunan bu təlim məşğələlərində mövcud proqrama istinad olunacaq, şagirdlərin biliq və məlumat dairelərinin genişləndirilməsinə diqqət yetiriləcəkdir.

VIII sinifdə dərs deyən müəllimlərin arzusunu nəzərə alaraq seçmə fənn kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan təlim materiallarının planlaşdırılmasına aid tövsiyələr hazırlanmışdır. Həmin tövsiyələr müəllimlərimizə təqdim olunur.

AZƏRBAYCAN DİLİ

VIII sinif

I VARIANT

(həftədə 1 saat)

34 saat (26; 8s.)

I rüb - 9 saat (7; 2s.)

1. Sintaksisla əlaqədar keçilmişlərin təkrarı. 1s.
2. Mürəkkəb cümlənin növlərinin fərqləndirilməsi ilə bağlı praktik işlər. 1s.
3. Tabəsiz mürəkkəb cümlənin növləri ilə bağlı biliq, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi. 1s.
4. Tabəsiz mürəkkəb cümlədə mena əlaqəleri. Zaman və ardıcılıq əlaqəli tabəsiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı praktik işlər. 1s.
5. RNI: öyüredici inşa. 2s.
6. Səbəb-netice və aydınlaşdırma əlaqəli tabəsiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı praktik işlər. 1s.
7. Qarşılaşdırma və bölüşdürümə əlaqəli tabəsiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı praktik işlər. 1s.
8. Sintaktik təhlil. 1s.

II rüb - 7 saat (5; 2s.)

1. Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı verilmiş biliq, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
2. Xəber budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı verilmiş biliq, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
3. Tamamlı budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı verilmiş biliq, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
4. RNI: öyüredici inşa. 2s.
5. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı verilmiş biliq, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
6. Sintaktik təhlil. 1s.

III rüb 10 saat (8; 2s.)

- Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
- Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
- Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
- Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 2s.
- Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
- Sintaktik təhlil. 1s.

IV rüb - 8 saat (6; 2s.)

- Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 2s.
- Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 2s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.
- Sintaktik təhlil. 1s.

II VARIANT

(heftədə 2 saat)

68 saat (52; 16s.)

I rüb - 18 saat (14; 4s.)

- Cüməle üzvləri ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemə salınması. 1s.

- Təkterkibli cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Mürəkkəb cümələ ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Mürəkkəb cümlələrin növlərinin fərqləndirilməsi ilə bağlı praktik işlər. 1s.
- Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı praktik işlər. 1s.
- Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə durğu işaretlərin işlənməsi ilə bağlı praktik işlər. 1s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Bölüşdürümə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı praktik işlər. 1s.
- Sintaktik təhlil. 1s.

II rüb - 14 saat (10; 4s.)

- Tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Budaq cümləni baş cümləye bağlayan vasitələrlə bağlı praktik işlər. 1s.

- Baş və budaq cümlənin yeri ilə bağlı praktik işlər. 1s.
- Baş və budaq cümlələr arasında durğu işaretlərin işlədilməsi ilə bağlı praktik işlər. 1s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Baş cümlədə müeyyənləşdirici sözlərlə bağlı praktik işlər. 1s.
- Mübtəda budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Xəbər budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Tamamlıq budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- Təyin budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 1s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Sintaktik təhlil. 1s.

III rüb - 20 saat (16; 4s.)

- Tərzi-hərəkət budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 2s.
- Zaman budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 2s.
- Yer budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 2s.
- Kəmiyyət budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 2s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. 2s.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındaki məna əlaqələrinin üslubi imkanları. 6s.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işlənən bağlayıcıların üslubi imkanları. 3s.
- RNI: öyrədici inşa. 3s.
- Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin üslubi imkanları. 2s.
- Sintaktik təhlil. 2s.

IV rüb - 16 saat (12; 4s.)

- Şərt budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 2s.
- Qarşılaşdırma budaq cümləsi ilə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin fərqləndirilməsi ilə bağlı praktik işlər. 2s.
- Sintaktik təhlil. 2s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı verilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteme salınması. 3s.
- RNI: öyrədici inşa. 2s.
- Sintaktik təhlil. 3s.

III VARIANT

(heftədə 3 saat)

102 saat (78; 24s.)

I rüb - 27 saat (21; 6s.)

- Sintaksisəl əlaqədar keçilmişlərin təkranı. 4s.
- Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. 2s.
- RNI: öyrədici inşa. 3s.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. 2s.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındaki məna əlaqələrinin üslubi imkanları. 6s.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işlənən bağlayıcıların üslubi imkanları. 3s.
- RNI: öyrədici inşa. 3s.
- Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin üslubi imkanları. 2s.
- Sintaktik təhlil. 2s.

II rüb - 21 saat (15; 6s.)

- Tabeli mürəkkəb cümlənin üslubi imkanları. 2s.
- Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələrin üslubi imkanları. 3s.
- Mübtəda budaq cümləsinin üslubi imkanları. 2s.
- RNI: öyrədici inşa. 3s.
- Xəbər budaq cümləsinin üslubi imkanları. 2s.

6. Tamamlıq budaq cümləsinin üslubi imkanları. 2s.
 7. RNİ: öyredici inşa. 3s.
 8. Teyin budaq cümləsinin üslubi imkanları. 2s.
 9. Sintaktik təhlil. 2s.

III rüb - 30 saat (24; 6s.)

1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin üslubi imkanları. 3s.
 2. Zaman budaq cümləsinin üslubi imkanları. 3s.
 3. RNİ: öyredici inşa. 3s.
 4. Yer budaq cümləsinin üslubi imkanları. 3s.
 5. Kəmiyyet budaq cümləsinin üslubi imkanları. 3s.
 6. Səbəb budaq cümləsinin üslubi imkanları. 4s.
 7. Məqsəd budaq cümləsinin üslubi imkanları. 4s.
 8. RNİ: öyredici inşa. 3s.
 9. Sintaktik təhlil. 4s.

IV rüb - 24 saat (18; 6s.)

1. Şərt budaq cümləsinin üslubi imkanları. 3s.
 2. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin üslubi imkanları. 3s.
 3. Mürekkeb quruluşlu tabeli mürükkeb cümlənin üslubi imkanları. 3s.
 4. RNİ: öyredici inşa. 3s.
 5. Paralel konstruksiyaların sinonimliyi. 4s.
 6. RNİ: öyredici inşa. 3s.
 7. Sintaktik təhlil. 5s.

ƏDƏBİYYAT

VIII sinif (34 saat).

I rüb (9 saat)

1. M.F.Axundzadənin dörd pərdədən ibarət olan "Hekayəti-və ziri-xani-Lənkəran" komediyasının mövzusu, süjeti haqqında. Yaziçinin məşət məsələlərini xanlığın ictimai-siyasi həyatı ilə əlaqələndirməsi. Əsrədə baş veren əhvalatın müeyyən bir kompozisiya üzərində qurulması, hadisələrin məzmunundan, komik

vəziyyətindən doğan gülüş. Əsərdə zahirən özünü mərd, qorxmaz bir qəhrəman kimi qələmə verən vəzirin əslində kütbeyinliyi. 2s.

2. Gözəllik nəğməkarı Aşıq Ələsgərin əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər təbliğ edən şerlərdə igidlik, qəhrəmanlıq, dostluq, səmimilik, mehribanlıq motivlərinin təbliği ("Dəli Ali" qoşması, "Çixibdi" rədifi şeri) "Deyin", "Kimi" rədifi mütəmməsəleri. 2s.

3. S.Ə.Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi. Onun təbietində dini ehkama qarşı inamsızlığı, dünya nemətlərinə meyi, həyata bağlılıq. Dünyaya nikbin gözle baxan, həyatın nemətlərini bu dünyada axtaran şairin arzuları. "Könül, ta var elində cami-mey, səbhəşümər olma" qəzelində S.Ə.Şirvaninin dini xürafat əleyhine çıxişi. Şerin ideyası. 2s.

4. C.Məmmədquluzadənin Azərbaycanda yeni psixoloji realist hekayəciliyin bünövrəsini qoyan sənetkar olması, hekayələrində yaşadığı mühitin, ictimai quruluşun şiddətli tənqid atəşinə tutulması. "Danabaş kendinin əhvalatları", "Qurbanəli bəy", "Iranda hürriyyət", "Usta Zeynal" hekayələri Azərbaycan realist nəşrinin gözəl nümunəsi kimi. Hekayələrinin mövzusu, üslubu, qayəsi. Ədibin hekayələrində bədii təsvir vasitələri. 2s.

5. Şagirdlərin nitq inkişafı üzrə iş. 1s

II rüb (7 saat)

1. M.Ə.Sabirin realizm və demokratik ideyaların inkişafı uğrunda mübarizəsi. Əsərlərində siyasi-iqtisadi eybəcərlikləri qamçılaşması. "Paradır" şerində pulun satirik ümumiləşdirilmə şəklində verilməsi. Satira haqqında verilmiş biliklərin inkişaf etdirilməsi. 2s.

2. Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin müasirliyi. Xalqın məişətinə, adətinə, ənənələrinə həsr olunması. Hekayələrinin sənətkarlıq cəhətdən bitkin və mükəmməliyi. "Şeyx Şəban" hekayəsinin mövzusu, müasir dövrlə səsleşməsi. 1s.

3. M.Hadinin "İranlı qardaşları", "Sərgüzeşti-İran" şerləri üzerinde iş. Həmin şerlərə əsasən M.Hadinin azadlıq ideyalarının beynəlxalq mahiyyət daşılması. 1s.

4. H.Cavid yaradıcılığında saray həyatındaki ziddiyətlərin və edəletsizliyin bədii eksi, bu cəmiyyətin bədbəxt etdiyi vətəndaşların - kim-səsizlərin, yetim uşaqların, küçələrə atılmışların facieli həyatının təsviri. "Vərəmli qız", "Çoban türküüsü", "Kiçik sərsəri" əsərləri üzrində iş. 2s.

5. Şagirdlərin bədii nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə iş. 1s.

III rüb (10 saat)

1. Xalqın gelecəyini xoşbəxt görmək istəyen Ə.Cavadın bədii baxımdan dəyərli olan şerləri üzerinde iş. "Azərbaycan bayrağına", "Qardaş", "Şəhidlərə", qızı Almasın ölümüne ithaf etdiyi "Almasım üçün" şerlərində axıcılıq, dil, üslub sadəliyi. 2s.

2. C.Cabbarlı şerlərində yetim uşaqların, yoxsulların ürək yandırıcı kədərlərinin eksi. Onun daş ürəkli varlıllara qarşı etiraz səsi. Şerlərində satiranın qəmli və kəderli bir lirikaya çevrilmesi. "Qürub çağrı bir yetim", "Boranlı qış gecəsi" şerləri üzərində iş. 2s.

3. M.Şəhriyərin ana dilində yazdığı "Aman ayrılıq", "Süleyman Rüstəmə cavab", "Qaçaq Nebi" və s. lirik şerləri üzərində iş. 1s.

4. S.Vurğunun "Ananın öyüdü" şerini üzerinde iş. Vüqarlı və aslan ürəkli qadının - ananın bədii surətinin təhlili, indiki - müasir dövrlə əlaqələndirilməsi. 2s.

5. A.İldırım yaradıcılığında vətən həsrəti, Azərbaycan torpağına məhəbbətin tərənnümü. "Arazla dərdləşmə", "Bilmirəm" şerlərinin məzmunu üzərində iş. 2s.

6. Şagirdlərin bədii nitqinin inkişaf etdirilməsi üzərində iş. 1s.

IV rüb (8 saat)

1. M.Müşfiqin Azərbaycan xalq əfsanələri motivlərində yazılmış "Çoban" poemasının məzmunu üzərində iş. Əsərdə yüksək müasirlik duyğusu, dövrlə ayaqlaşmaq meyli, vətəndaşlıq hissinin güclülüğünün ön plana çekilməsi. "Tar" şeri üzərində iş. Tarın insan həyatında, duyğularında rolu. 3s.

2. R.Rzanın "Gülbahar", "Bal anşı", "Vətəne hədiyyə" şerlərində vətənə məhəbbət hissinin tərənnümü. Şerlərin məzmunu və ideyası üzərində iş. 2s.

3. Məhmət Akifin həyat və yaradıcılığı haqqında verilmiş məlumatların ümumiləşdirilməsi. Yaradıcılıq nümunələrində insan azadlığının, humanistliyin tərənnümü. Onun Türkiyədə alovlu vətənpervə kimi tanınması. Menzum hekayələri üzərində iş. 1s.

4. Qırğız yazıçısı Ç.Aytmatovun "Əlvida Gulsarı" əsəri üzərində iş. Əsərdən çıxarılan əxlaqi nəticə. 1s.

5. Şagirdlərin bədii nitqinin inkişaf etdirilməsi üzərində iş. 1s.

Planlaşdırmanın Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşları, pedagoji elmlər namizədləri Çimnaz ƏLİYEVA və Asya BƏKİROVA hazırlamışlar.

Bu sayıımızda:

Rəsmi şöbo

Azərbaycan Respublikası prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fermanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri baradə 2

Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü
Y.Seyidov - İctimai-siyasi həyatımızda böyük hadisə 10

Təhsil islahati həyata keçirilir
Ə.Abbasov - Yeni dərs ilü: Azərbaycan dili müəllimlərinin vezifələri 13

Təhsil islahati həyata keçirilir:
metodika
A.Məmmədov - Müasir dərs ciddi hazırlıq tələb edir 16

S.Hüseynoğlu - Bodii mətn üzərində şagirdləri necə işlətməli 20

R.Mahmudova - Rus bölmələrində tələbələrin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsinin bəzi məsələləri 24

İ.Orucəli - Məhəmməd Hadinin yaradıcılığını öyrədərkən 26

A.Paşayev - "Lügət tərkibində ümumi və xüsusi sözlər" mövzusunun tədrisi haqqında 30

XXIV respublika pedoqoji mühazirələri
M.Sahəliyeva - Müəllim-şagird münasibətlərinin ədəbiyyat təliminin keyfiyyətinə təsiri 35

F.Bəhrəmov - Proqramlaşdırılmış süjetli albomlardan istifadə 38

Təhsil islahati həyata keçirilir:
iş təcərübəsi
F.Şixvəliyeva - Dərslik düşündürməlidir 40

H.B.Aslanov - Azərbaycan dili dərslərində deduktiv metodun rolü 43

İ.Verdiyev - Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində folklor nümunələri 47

H.Şahbəndəyev - Şəkilçilərin tədrisi zamanı qrammatik oyunlardan istifadə 49

N.Abdulov - Bəzi mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının öyrədilməsi 52

Sinifdən xaric iş
Ə.Həsənova, S.Sultanova - "Ana dilim-mənəviyyatım" adəbi-bədii kompozisiyasının qısa ssenarisi 55

Soruşun, cavab verək
A.Məmmədov - Suallara cavab 58

Nəzəri qeydlər
Z.Nəbiyeva - XIX əsr ədəbi-bədii dilində adlıq hallı feli birləşmələr 60

Yeni nəşrlər
Ə.Bədəlova - Həyat kitabı 64

M.Abdullayeva - "Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası" 66

Təhsil islahati həyata keçirilir
meslahət
Orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII siniflərində seçmə fənn kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan program materiallarının təxmini planlaşdırılması 67

Baş redaktor:

B.N. YUNUSOV

Redaksiya heyarı:

A.A. ABDULLAYEV
Ə.M. ABBASOV
N.Q. CƏFƏROV
B.A. ƏHMƏDOV
T.İ. HACIYEV
N.M. XUDİYEV
Q.Ş. KAZIMOV
Ə.Q. QULİYEV
X.Q. MƏMMƏDOV
Ş.A. MİKAYILOV
B.Ə. NƏBİYEV
Y.M. SEYİDOV

Məsul katib:

V.H. ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

A.G. MƏMMƏDOV
S.HÜSEYNÖĞLU

Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva küçəsi 227, 6-ci mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5. Şərti çap vərəqi 6,3. Sifariş 3192. Tiraj 1300. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə almışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma
yolu ilə
(Abunə üçün 5000 manat)

